

צבא

צוואתו של אורי אילן

ג'ודי באומל

מבוא

אצל דור שלם של ישראלים השם אורי אילן מעלה מיד את הצירוף 'לא בגדתי'. במשך יותר משנות דור נחרט ביטוי זה בזיכרון הקולקטיבי הישראלי כצוואתו האחרונה של החייל מקיבוץ גן שמואל שנתפס בדצמבר 1954 במשימה שמעבר לגבול ושם קץ לחייו לאחר עינויים בכלא הסורי. סיפורו של החייל הצעיר חדר לתודעה הישראלית בתיווכם של כמה מסוכני התרבות והזיכרון של הימים ההם: העיתונות, הממסד הפוליטי, תנועות הנוער, התנועות הקיבוציות והצבא. המילים 'לא בגדתי' הופיעו במקום מכובד כמעט בכל הכתבות שעסקו בפרשה ובספיחיה, תפסו מקום מרכזי בהספדים ובנאומים של פוליטיקאים ופעילי תנועה, ואף הפכו לחלק ממורשת צה"ל הנלמדת בשיעורי מורשת קרב.

גם בין בני הדור הצעיר, שספק אם הוריהם היו בגיל הגן כשהוחזרה גופתו של אילן, יש מי שיודעים לספר את סיפורו. לפני זמן־מה פתחתי סמינר באוניברסיטה במשחק אסוציאטיבי ובו הזכרתי דמויות מופת בתולדות הציונות והמשתתפים השיבו במשפט הראשון שעלה בראשם. לא היו הפתעות רבות. בנוגע לטרומפלדור ולחנה סנש לא היססו כמובן, אך הופתעתי ממספר הצעירים שזיהו את אורי אילן וקפצו מיד עם הביטוי 'לא בגדתי'. בשונה מהפולמוס על מילותיו האחרונות של גיבור תל־חי, במקרה של אילן איש לא הטיל ספק בכך שצוואתו אכן היתה צמד המילים הקנוני שהוזכר. 'הלוא מדובר בפתק כתוב ולא בדברים שנאמרו בעל־פה', נימק אחד הסטודנטים. ביקשתי ממנו להרחיב בנוגע לפרשה והוא גולל את סיפורו של החייל הצעיר שנתפס מעבר לגבול עם חבריו למשימה, עונה בידי הסורים והתאבד בכלא בדמשק. כשהחזירו את גופתו, כך הוא המשיך, מצאו פתק שהסתיר בין בהונות רגליו ועליו כתובות בדקירות קיסם שתי מילים: 'לא בגדתי'. 'כל זה נכון', השבתי לו, 'אך מה בנוגע לשאר הפתקים ותוכנם?'. כשלושים זוגות עיניים נעצו בי מבט

* תודתי למר שמעון אילן, לפרופ' יואב גלבר, לפרופ' יחזקאל ויין, לד"ר אביבה חלמיש ולד"ר אלי צור שסייעו לי בשלבים שונים בהכנת המחקר.

תמוה. 'באילו פתקים מדובר? הרי הוא חוזר רק עם הפתק הזה שבין האצבעות', ענתה אחת המשתתפות. סיפרתי להם על תשעת הפתקים שנמצאו על גופתו של אילן ובבגדיו ובהם משפטים עם הסברים, בקשות ואף מה שכינה 'צואתי'. 'הצוואה' אינה הפתק ובו המילים 'לא בגדתי', ובהמשכן המילה 'התאבדתי'. שנים נחשבו הפתקים הללו אבודים ורק לאחרונה, בינואר 2005, הם נמצאו בידי הצבא וצילומים שלהם הועברו לידי המשפחה.

שאלות הסטודנטים על הפתקים האחרים, המפורסמים פחות, והסיבה להבלטתו של פתק אחד בלבד, ורק של חלקו, היו נקודת פתיחה למסע חיפוש אחר הגורמים שהיו מעורבים בתהליך עיצוב הסיפור ההיסטורי של אורי אילן כפי שנקלט בתודעת הציבורי הישראלי. בירור הדינמיקה שמאחורי הפרשה חשף מערבולת של צרכים צבאיים, חששות מדיניים, שיקולים תנועתיים ומאבקים יצריים ש'שיחקו' זה מול זה באחת התקופות המתוחות והמרתקות ביותר בתולדות המדינה הצעירה. במקביל נגע הבירור גם בדינמיקה הפועלת בעת יצירת אריחי הזיכרון של אומה ובהשלכותיה הרחבות יותר של הפרשה, שבאמצעותה אפשר לעקוב אחר התהליך שבו אפיזודה היסטורית קורמת עור וגידים ועוברת מטמורפוזה כדי לשמש מופת לדורות.

מעט מאוד נכתב על פרשת אורי אילן וחבריו. עד היום אין מחקר היסטורי שעוסק בפרשה והחומר המועט שפורסם עליה נושא אופי עיתונאי, ספרותי או אופי של זיכרון. בעת הלווייתו, בשבעה, ביום השלושים ובימי השנה למותו פורסמו כתבות בעיתונות הכללית והתנועתית, ומאמרי הגות לזכרו.¹ שנה לאחר מותו הוציא לאור קיבוץ, גן שמואל, חוברת זיכרון.² בשלהי שנות השישים של המאה ה-20 ראה אור ספרו של דן מרגלית, צנחנים בכלא הסורי, שתיאר את הפרשה וגיבוריה כסיפורת, אך בלי התייחסות לתיעוד צבאי ומדיני מהתקופה, תיעוד שרובו עדיין היה חסוי.³ ספר זה נשען גם על קטעים מימונו האישי של משה שרת, שפורסמו במעריב סמוך למותו בשנת 1965. יומנים אלה ראו אור במלואם רק שנים אחר-כך. במהלך השנים נכתבו כעשר עבודות גמר תיכוניות על אילן, רובן מבוססות על חומר עיתונאי.⁴ כחצי יובל לאחר הופעת ספרו של מרגלית כתב אחיינו של אילן עבודת גמר מורחבת שעסקה בדודו, ובה הוא ניסה לתאר את הפרשה על רקע הקשרים שונים מהימים ההם ובסיוע מסמכים שסופקו לו מארכיון צה"ל, מרביתם חסויים כיום. עבודה זו, ובעיקר המסמכים הצבאיים הרבים שהובאו בה במלואם בנספחים, שימשו חומר תיעודי חשוב למאמר זה.⁵ בשנת 1995 הכינו נעמי יצהר, חברת קיבוץ גן שמואל, ואולפן

1. אלה פורסמו ברובם בקובץ לזכרו של אורי אילן שהוציא קיבוץ בשנה למותו ובעיתונות וכתבי עת של תנועת העבודה והקיבוץ הארצי-השומר-הצעיר.
2. אורי אילן: דברים לזכרו, גן שמואל 1956.
3. דן מרגלית, צנחנים בכלא הסורי, תל-אביב 1968.
4. רבות מהעבודות נמצאות באוסף אורי אילן שברשות המשפחה. ראו לדוגמה: שגיא בן-גוריון, 'לא בגדתי' - חייו ומותו של אורי אילן ז"ל, עבודת גמר, כיתה י"ב, בית השיטה 1983.
5. אלון אדר, 'אורי אילן', עבודת גמר למוסד החינוכי גן שמואל, 1994 [להלן: אדר, 'אורי אילן'].

הסרטים בקיבוץ סרט לציון ארבעים שנה להתאבדותו של אילן בכלא הסורי, בהשתתפות חברים ואנשים שהיו מעורבים בפרשה. הפרשה מוזכרת גם ביומניהם של משה דיין ומשה שרת,⁶ אצל כל אחד מהזוויות האישיות. רק בשלהי שנות התשעים נפתחו פרוטוקולים של ישיבות הממשלה שעסקו בשנים ההן וכך התאפשרה לראשונה הצצה אל תהליך קבלת ההחלטות במהלך הפרשה ולאחריה. השוואת מידע זה עם מה שהיה ידוע עד כה על הפרשה מאפשרת לשחזר ולנתח את התהליך שבאמצעותו הפך אורי אילן משבוי ישראלי ששם קץ לחייו בכלא הסורי לדמות מופת – אמנם שנויה במחלוקת לעתים – בעבור דור שלם מבני הארץ.

הדברים להלן יובאו בשלוש חטיבות. בראשונה אשרטט בקווים כלליים את תולדות הפרשה: ראשית המבצע, התאבדותו של אילן וחזרתם של ארבעת השבויים הנותרים מהכלא בדמשק בערב פסח 1956. אחר־כך אשחזר ואתח את התהליך שבאמצעותו ניסו גורמים רבים להציג לציבור הישראלי את צמד המילים 'לא בגדתי' כמעין צוואה של אילן, על רקע האירועים המדיניים, הצבאיים, והחברתיים של הימים ההם; בהתעלמות מכוונת, כפי שאנסה להוכיח, מהקריאה לנקמה שחזרה חמש פעמים בתשעת הפתקים שהחביא אילן בבגדיו ועל גופו. לבסוף אבחן את הפרשה בהקשר ההיסטורי שלה ואתח את משמעות המושגים 'נקמה', 'כניעה', 'בגידה' ו'שבוי', תוך כדי בחינת הדרך שבה הפכו המילים 'לא בגדתי' לגורם מעצב באתוס הצבאי הישראלי לאורך תקופה. כמו כן אשתמש בפרשת אורי אילן כמקרה בוחן לתהליכים הקשורים בעיצוב הזיכרון הקולקטיבי של מדינה מתפתחת ומתחדשת. מסגרת המאמר לא תאפשר לי לבחון באמצעות הפרשה את 'רוח התקופה' או להעמיד את צוואתו של אילן בהקשרים חברתיים ותרבותיים רחבים. גם אין בכוונתי לערוך ניתוח השוואתי עם מקרים אחרים של נפילה בשבי בתקופה ההיא או אחריה מאחר שמדובר, לדעתי, בסוגיה שהיא *sui generis*.

בטרם אפנה לתולדות הפרשה יש צורך להבהיר דבר־מה בנוגע לאחד הביטויים המופיעים תכופות במאמר זה – 'זיכרון קולקטיבי'. רבות נכתב על משמעות הביטוי ועל הבעייתיות בשימוש בו.⁷ משום כך יש המעדיפים להשתמש בביטוי 'זיכרון ציבורי' (Public Memory), שגם הוא מעלה את השאלה: של איזה ציבור? כי הרי גם בשנות החמישים, בעת שמדובר

6. משה דיין, אבני דרך: אוטוביוגרפיה, ירושלים ותל־אביב 1976, עמ' 135-136. משה שרת, יומן אישי, ב-ה (1954/6-1955), תל־אביב 1978.

7. Maurice Halbwachs, *The Collective Memory* (trans. by Francis J. Ditter, Jr., Maurice and Vida Yazdi Ditter), New York 1980; Pierre Nora, 'Between History and Memory: Les Lieux de Memoire', *Representations*, 26 (Spring 1989), pp. 7-25; Susan A. Crane, 'Writing the Individual Back into Collective Memory', *American Historical Review*, 105, 2 (1995), pp. 1372-1385; Iwona Irwin-Zarecka, *Frames of Remembrance: The Dynamics of Collective Memory*, New Brunswick, NJ 1994; יוסף חיים ירושלמי, זכור: היסטוריה יהודית וזיכרון יהודי, תל־אביב תשמ"ח.

בחברה קולקטיבית לכאורה בארץ שהחזיקה באתוסים משותפים, נחלקה החברה הישראלית לקבוצות משנה רבות, דוגמת עולים, חרדים, ערבים, שלכל אחת מאפייני תרבות עממית משלה.⁸ משום כך יש להדגיש, כי במאמר זה אתרכו בהדים של הפרשה הנדונה כפי שבאו לידי ביטוי בחלקים של החברה הישראלית שהיו חשופים לעיתונות ולתקשורת העברית, ושנטלו חלק במערכת החינוך הישראלית ובתנועות הנוער. לא היתה כל התייחסות ייחודית לפרשה בחברה הדתית-לאומית או בחברה החרדית, לא מבחינה מוסרית ולא מבחינה הלכתית, כפי שהיתה שנים ספורות לפני כן בנוגע לסוגיית 'התאבדותם' של מורדי הגטאות. אין למצוא בבטאוניהם של מגזרים אלה כתבות מיוחדות או מאמרי מערכת בעלי גוון דתי או תנועתי על הפרשה, אלא רק סקירות חדשותיות כפי שהופיעו בכל העיתונות היומית. משום כך לא אייחד דיון נפרד לאוכלוסייה הדתית-לאומית או החרדית בנוגע לפרשה ולספיחיה.⁹

המשימה המבצעית

הכול התחיל מאווירת התחרות שהחלה להיווצר בין חיילים מסוימים בגולני לבין צנחנים, כך טען לאחר שנים מאיר מוזס, אחד החיילים שיצא עם אילן לסוריה.¹⁰ אחרים קבעו שהאחרים לפרשה היו מעצבי החינוך הקיבוצי הנוקשה, מי שחרטו על דגלם ערכים אבסולוטיים שלא השאירו מקום לפשרות.¹¹ קבוצה שלישית התמקדה בנתק שהתגלה בין צה"ל לבין שר הביטחון, שאפשר לדעתם לשלוח למשימה, אמנם שגרית, קומץ בחורים שלא הוכנו כראוי, ללא סיפור כיסוי מפורט ובלי שקיבלו תדרוך על האפשרות של נפילה בשבי.¹² אך הכול היו תמימי דעים שזו היתה אחת הפרשות המורכבות בצה"ל, שפתחה דיון חדש בכל הקשור למעמדם של שבויי מלחמה וכללי נפילה בשבי, והיתה מוקד לפולמוס על מה שיכול להיכלל בכותרת 'גבורה'.

8. Moshe Lissak, 'Ideological and Social Conflicts in Israel', *The Jerusalem Quarterly*, 29 (1983), pp. 20-37.
9. על גישתה של היהדות הדתית והחרדית לסוגיית מורדי הגטאות בשואה, שבעיניים חרדיות הצטיירה פעולתם לעתים כ'התאבדות', האסורה על-פי ההלכה, ראו מאמרי: 'תגובות למרד בעולם החרדי', לחימה יהודית בשואה - תולדות הדים, מורשת: דפים לחקר תקופת השואה, 12 (תשנ"ה), עמ' 289-308.
10. ריאיון טלפוני של המחברת עם מאיר מוזס, 5 ביוני 1999.
11. דברים ברוח זו אמרה אמו אל אילן בסרט 'אורי אילן', אחרי 40 שנה, 13.1.55-13.1.95 (הפקת קיבוץ גן שמואל, ינואר 1995), הסרט נמצא בארכיון אורי אילן, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, וכן בריאיון טלפוני של המחברת עם מיכל לנס, חברתו לכיתה של אורי אילן, 5 ביוני 1999.
12. דברי חבר הכנסת יצחק בן-אהרן בישיבת ועדת החוץ והביטחון של הכנסת, ביום ג', כ"ד שבט תשט"ו (18 בינואר 1955), גנוך המדינה (ג"מ), חטיבה 60, מכל 7564 א', תיק 9.

בשנים שלאחר קום המדינה מעטות היו הדרכים לאיסוף מודיעין מארצות אויב. בעקבות מלחמת העצמאות עבר מערך הסוכנים בארצות שכנות טלטלה עזה והיה צורך להסתמך בינתיים על פעילות נקודתית של חברים לשעבר במחלקה הערבית של הפלמ"ח.¹³ מקור מידע נוסף היו התצפיות שהוצבו בנקודות אסטרטגיות. לאלה התלוו הסוירים שביצעו חיילי יחידה 101 בראשות המג"ד אריאל שרון. יחידה זו הוקמה בשנת 1953 מקרב הלוחמים בצנחנים כמענה לפעולות הטרור וההסתננות וכניסיון של משה דיין להעלות את רמתו המבצעית הירודה של צה"ל.¹⁴ עם פירוק היחידה ומיזוגה בצנחנים המשיכה את הסוירים סיירת הצנחנים בראשות מאיר הרציון, אחד הלוחמים האגדיים של ה-101.¹⁵ אחד האמצעים שעמד לרשותו של צה"ל היה מתקן האזנה של המודיעין הישראלי שניצב על עמוד חשמל בשטח סוריה וחובר לקו הטלפון של מוצב אויב. קיומו היה ידוע אך ורק לכמה מפקדים בכירים בצה"ל.

מתקן זה היה היעד של מבצע 'צרצר', מבצע אחזקה שגרתי להחלפת הסוללות של המתקן. את שתי ההחלפות הראשונות ביצעו ללא קושי חיילי סיירת הצנחנים. המבצע הכולל היה מסובך יותר מכפי שידעו חברי חוליית ההחלפה, שהבינו רק שהם אמורים להחליף את הסוללות ולחזור מיד ארצה. ללא ידיעת החוליה המקורית, כדי להבטיח שהמתקן פועל כראוי לאחר ההחלפה, הפעיל אמ"ן בכל פעם חוליה נוספת, שהיתה חודרת לשטח המפורז, מתקרבת למוצבים הסוריים ופותחת ביריות. לדבריו של מוזס, שהשתתף בהחלפה, הסורים היו משיבים אש ומשתמשים במערכת הטלפונים, מה שאפשר לוודא שהמכשיר עובד. בעוד הסורים במצב הכן – דבר שלא היה ידוע לחיילי חוליית ההחלפה – היו חברי החוליה עושים את דרכם חזרה מעמוד החשמל לכיוון ישראל.¹⁶ בפעם השנייה הצטרף אל החוליה סגן מוזס מגולני, שהיה אמור לסייע בהעברת האחריות על מתקן ההאזנה לחטיבתו. להחלפה השלישית יצא כוח מעורב של צנחנים וגולני בפיקודו של סמל מאיר יעקובי מקיבוץ בית אלפא, מי שהיה סגנו של מאיר הרציון בפיקוד על סיירת הצנחנים. אליו התלוו שני הצנחנים, גדי קסטלניץ מרמת יוחנן וג'קי לינד מירושלים, ושני אנשי גולני, מאיר מוזס ואורי אילן מקיבוץ גן שמואל.

צירופו של אילן למשימה לא היה מקרי; כבר מזמן משך הצעיר עם הבלורית את תשומת לבם של מפקדיו וחבריו ליחידה. אילן בן התשע-עשרה נחשב לבחור רגיש, קיצוני ובלתי-מתפשר. בצעירותו בילה שעות רבות בקריאה, והיה גם בעל 'ידי זהב' המסוגלות לתקן כל דבר. לפני הגיוס הוא צבר שעות טיסה בפייפר בתקווה להתקבל לחיל האוויר. עקב בעיות בריאות שובץ תחילה ביחידה עורפית, אולם לאחר שחזר ודרש שיבוץ ביחידה קרבית התקבל

13. ראו לדוגמה כתבה על אדם בכיר במערכת המודיעין של הימים ההם, שלא זוהה בשמו: אילן גליקמן, משה רונן, 'הסודות מתו איתו', הקיבוץ, 16 באוקטובר 2003, עמ' 23.
14. מאיר הרציון, פרקי יומן: יומן צבאי, תל-אביב 1969, עמ' 69.
15. מרגלית, צנחנים בכלא הסורי, עמ' 17. הרציון, פרקי יומן, עמ' 143-221.
16. עינת ברקוביץ, 'צילו של אורי אילן', מוסף חדשות, 18 באוקטובר 1991, עמ' 11-15.

לגולני, שם שירת כמפקד כיתה ומנובמבר 1954 כלוחם בסיירת. אילן משך את תשומת לבם של מפקדיו בעת הרצאה על תוכניות האימון החדשות כשקם ושאל מדוע לא נותנים לגולני לפעול ואת מרבית המבצעים עושה סיירת הצנחנים. כבר אז סומן הצעיר למבצע ההחלפות הבא, שעדיין נשמר בסוד מאנשי סיירת גולני.¹⁷

ב־8 בדצמבר 1954 יצאה החוליה לקיבוץ דן ומשם עברה את הגבול לכיוון המתקן שהיה בקרבת תל עזזיאת. החמישה נעלו נעלי גומי, לבשו בגדי חאקי ונשאו נשק ללא סימון צבאי כדי לאפשר להם לטעון שהם קיבוצניקים שיצאו לשחק כדורגל ותעו בדרך. באמתחתם היו גומיות לטיפול על עמוד החשמל וציוד נוסף שנזקקו לו למשימתם. לאחר צעידה של כמה קילומטרים בתוך שטח סוריה נתקלו חברי החוליה במארב ומפקד הכוח החליט להיכנע כמעט ללא קרב. החמישה נלקחו תחילה למאסר בקוניטרה ומשם הובאו לכלא אל-מאזה בדמשק, שם הוחזק כל אחד בנפרד ובתנאים קשים.¹⁸

בינתיים היו הגורמים הצבאיים והמדיניים בישראל כמרקחה. מאחר שהיחידה לא שבה ונשמע צרור יריות מעבר לגבול, הסיקו שחבריה נתפסו בידי הסורים.¹⁹ הידיעה על היעלמותם עברה במהרה לדרגים הצבאיים והמדיניים הבכירים ורק אז התברר שעל יציאת החוליה לסוריה לא ידעו כלל בלשכת שר הביטחון ואף לא בלשכת הרמטכ"ל.²⁰ שר הביטחון פנחס לבון החליט לפעול מיד ונתן הוראה לחפש מטוס צבאי סורי הנכנס לשטח הפיקוח של ישראל וליירט אותו כדי שנוסעיו ישמשו בני ערובה. ארבעה ימים לאחר שנעלמה החוליה יירט חיל האוויר של ישראל מטוס אזרחי ונטען שהוא חדר לשמי ישראל מכיוון סוריה.²¹ בעוד השר לבון דורש להתזיק את הנוסעים כבני ערובה החליט ראש הממשלה משה שרת לשחררם כמעט לאלתר ואף לאפשר למטוס לשוב לסוריה. לחלק מהציבור בישראל נראה השחרור כמחווה מיותרת, והשותפים לסוד ראו בכך ויתור על קלף מיקוח. שרת הסביר אחר-כך את החלטתו בכנסת במילים 'יש לפני מדינת ישראל ברירה אם רצונה להיות מדינה של חוק או של שוד'.²² ואולם, את מלוא המשמעות של פרשת אורי אילן והשבויים בדמשק אפשר להבין רק כחלק מהמארג הצבאי-המדיני הייחודי של ישראל של אמצע שנות החמישים. באותם הימים היה ראש הממשלה עסוק עד צוואר בכמה פרשות נוספות שבהן הוא היה עתיד

17. מרגלית, צנחנים בכלא הסורי, עמ' 20.

18. דוח חקירת חמשת החיילים בשבי הסורי, 20 בדצמבר 1954, ארכיון צה"ל (א"צ). דפים מהמסמך, שכיום הוא מסווג, מצולמים בנספחי עבודתו של אדר, 'אורי אילן'.

19. דיווח שר הביטחון פנחס לבון בישיבת ועדת החוץ והביטחון (לעיל הערה 12); דוח מפקדת פיקוד הצפון על אירועי המבצע (אין ציון למי נכתב הדוח), 13 בדצמבר 1954, א"צ, מסמך שכיום מסווג, אצל אדר 'אורי אילן'.

20. דברי שר הביטחון פנחס לבון בישיבת הממשלה ב־16 בינואר 1955, ג"מ.

21. אחר-כך נטען כי המטוס הקטן לא היה בתוך שטח האוויר של ישראל אלא רק בתוך טווח הפיקוח הישראלי ולכן יורט. דברי הכנסת, יא, ישיבה תקל"ג של הכנסת השנייה (כ"ג טבת תשט"ו), 17 בינואר 1955, עמ' 592.

22. שם.

להיות מואשם שהפקיר לגורלם יהודים וישראלים.²³ אחת מהן היתה פרשת האונייה 'בת גלים' שעשרת מלחיה נמקו כבר 60 יום בכלא המצרי לאחר שנעצרו בעת שניסתה האונייה בשליחות ממשלת ישראל לעבור בתעלת סואץ ולממש את עקרון חופש השיט בתעלה. פרשה שנייה היתה משפטם של קבוצת יהודים שעמד להיפתח בקהיר באשמת השתייכות לחוליית חבלה ישראלית – מה שקיבל בארץ את הכינוי 'עסק הביש'. ככל שעבר הזמן מצא שרת את עצמו נתון ללחצם של גורמים צבאיים, ובעיקר של אנשי הסיירות, כגון הרציון ושותפיו, שביקשו לבצע פעולת תגמול כלשהי נגד סוריה כדי לתפוס בני ערובה כמנוף לשחרור החמישה.²⁴

בימים הראשונים לאחר היעלמותה של החוליה לא נתפרסם על כך דבר בעיתונות הישראלית. בתוך ימים אחדים הועבר מידע למשפחות, אך הן נתבקשו לשמור את הדבר בסוד. הטיפול בנושא נמסר ליוסף תקוע, נציג ישראל בוועדת שביתת-הנשק, ובהתייעצות הגורמים המדיניים הוחלט להודיע ב'קול ישראל' באמצע דצמבר שהסורים חטפו את הישראלים ליד הגבול, וזה כדי להכריח את הסורים להודות בכך שהם מחזיקים את החמישה. כך גם יטענו הישראלים בוועדת שביתת-הנשק בחודש ינואר.²⁵ למחרת ההודעה ב'קול ישראל' הודיע רדיו דמשק כי החמישה הסתננו לסוריה ונמצאים בידי הסורים. בוועדת שביתת הנשק יטענו הסורים, שמאחר שהבחורים לא לבשו מדים, אין מדובר בחיילים שחלה עליהם אמנת ז'נבה.²⁶ לאחר ההודעה הסורית הראשונה באמצע דצמבר הורה הרמטכ"ל להתקשר עם הצלב האדום כדי לבקר אצל החיילים, אך הדרגים הנמוכים יותר לא העבירו את ההוראה הלאה והביקור לא יצא לפועל. ימים ספורים לאחר תפיסתם הותר למשקיף או"ם לפגוש את החיילים והוא דיווח שמצא אותם במצב רוח טוב חוץ מאילן שהיה המום ומדוכא.²⁷ כארבעה שבועות אחר-כך, ב-12 בינואר 1955, התקיימה ישיבת ועדת שביתת-הנשק שדנה בחוליה ונתקבלה טענת ישראל שמדובר בחיילים שמילאו את פקודת שולחיהם. מכאן ואילך הם היו אמורים לזכות ביחס המתאים לשבויי מלחמה על-פי אמנת ז'נבה.²⁸ באותו היום ביקרה אמו של אורי אילן, פעילת מפ"ם וחברת כנסת לשעבר, פייגה אילנית, אצל שר הביטחון לבון ונמסר לה על פתח התקווה לשובם של הבנים, שנפתח עם החלטת ועדת שביתת-הנשק.²⁹

23. מרגלית, צנחנים בכלא הסורי, עמ' 122.

24. שרת, יומן אישי, ג, עמ' 648.

25. דברי שר הביטחון פנחס לבון בישיבת ועדת החוץ והביטחון (לעיל הערה 12); 'עניין 5 חיילי צה"ל נידון עם הסורים', מעריב, 12 בינואר 1955, עמ' 1; תקציר דיוני ועדת שביתת הנשק עם סוריה והלבנון מ-12 בינואר 1955, א"צ 68/708, תיק 31.

26. Syrian Complaint no. 265, 12 December 1954, to the Mixed Armistice Commission, א"צ 57/627, תיק 26.

27. דברי שר הביטחון פנחס לבון בישיבת ועדת החוץ והביטחון (לעיל הערה 12); 'החמישה שבידי הסורים', 29 בדצמבר 1954, א"צ, מסמך מסווג אצל אדר, 'אורי אילן'.

28. Declaration of the President of the Mixed Armistice Commission, א"צ 68/708, תיק 31.

29. שרת, יומן אישי, ג, עמ' 649.

כל זה לא היה ידוע כמוכּן לחמשת החיילים שעברו חקירות בלתי־פוסקות שבהן ניסו הסורים לשכנע כל אחד כי חבריו כבר נשברו וסיפרו הכול. לא היתה לחיילים דרך לאמת את הטענה שכן כל אחד הוחזק בנפרד. ואז הגיע רגע השבר. באחת מחקירותיו של מוזס נכה אדם מוכר: שוטף הרצפות מבֵרֶכֶת 'בת גלים' בחיפה שמוזס נהג להתאמן בה, ושהיה כנראה מרגל סורי. אדם זה ראה את מוזס פעמים רבות בא לברכה לבוש מדים ועונד דרגות סגן. כשהבין שאין טעם בסיפור הכיסוי של טוראים שטעו בדרך, נשבר מוזס בחקירה ודרש להביא את מפקדו יעקובי. יעקובי הובא לחדר וכששמע ממוזס את אשר אירע החליט להוביל את הסורים למתקן, לחפור באדמה, להפעיל את המוקש המחובר למתקן ולהתרסק יחד אתו. למחרת בבוקר יצאו השניים עם חיילים סורים ועם קצין או"ם למקום המתקן, אך יעקובי לא הצליח להפעיל את המוקש בגלל רטיבות שנטרלה אותו. השניים הוחזרו לכלא, הופרדו ונחקרו שוב. בינתיים העביר קצין האו"ם דיווח על המקרה לגורמים בארץ שהיו עסוקים באיסוף כל פיסת מידע על מצב החיילים בדמשק.

אורי אילן בתאו לא ידע דבר על המתרחש בארץ או אצל חבריו. מתוך הפתקים שהשאיר נראה כי הסורים אמרו לו שחבריו נשברו, סיפרו הכול על הפעולה והוצאו להורג. מדברי חוקריו נראה לו שדבר קיומו של מתקן ההאזנה היה ידוע להם, אך על־פי עדויות אנשי האו"ם הוא המשיך לטעון בעקשנות שהוא טוראי ואינו יודע דבר. מיום ליום נעשה מדוכדך יותר וחשש שלא יוכל לעמוד בלחץ הסורים. ימים אחדים לפני היציאה לפעולה צפה עם חבריו מהקיבוץ בסרט 'סטאלג 17' על קבוצת שבווי מלחמה שנכלאו במחנה גרמני בימי מלחמת העולם השנייה. 'מי שנופל בשבי וחושב שעומד לדבר חייב להתאבד, אין אפשרות אחרת להם באמצע הסרט'.³⁰ ייתכן שעתה גמר אומר עם עצמו לפעול כך.

בשבועיים הראשונים בינואר הכין אילן סדרת פתקים שניקב בקיסם עץ או קש או כתב עליהם בפחם. הפתקים נתלשו מהספר 'נקמת האבות',³¹ שקיבל ממנהל הכלא ונראה שהיה שייך לאסיר ישראלי אחר ששהה שם לפניו. בפתק אחד ניקב את שמו, אולי כדי לסייע בצד הישראלי לזהות את גופתו לכשתוחזר. בשניים מהם הורה לחפש בבגדיו. לאחר שהבין שהסורים יודעים על מתקן ההאזנה, הוא ביקש באחד הפתקים להודיע שהוא לא זה שבגד אלא שבחר להתאבד ולא להישבר. בשאר הפתקים כתב את צוואתו ואף דרש נקמה – מילה החוזרת חמש פעמים – וביקש להיקבר ליד חברו גבי ואלד. בשניים מהפתקים הוא רשם תאריך: 3 בינואר וב-10 בינואר. אילן החביא את הפתקים בבגדיו ופתק אחד הצמיד לבוהן רגלו בחוט דק. בלילה שבין 12 ל-13 בינואר, שעות ספורות לאחר ישיבת ועדת שביטת־הנשק, הוא רשם בפחם על קירות תאו לשלוח דרישת שלום לאמו ולהברתו, ואז תלה עצמו למוות באמצעות חבל שאֶלְתֶר מהבד שעטף את הקש ששימש לו מזרון. גופתו התגלתה לפנות בוקר ורופא הכלא שהובהל לתא ניסה להחיותו אך לשווא. גם קצין הקישור

30. ריאיון טלפוני של המחברת עם מיכל לנס, חברתו לכיתה של אורי אילן, 5 ביוני 1999.

31. יצחק שמי, נקמת האבות: סיפור מחיי הערבים, ירושלים תרפ"ז.

בוועדת שביתת-הנשק הובא לתא, אך מאחר שלא ידע לקרוא עברית הוא קיבל רשות להביא לשם יהודי מקומי, סוחר בשוק שעמו היה בקשר, וזה תרגם את המילים שהיו כתובות על הקיר.³²

עתה נתקפו הסורים בהלה וביקשו להיפטר מגופתו של אילן מהר ככל האפשר. השכם בבוקר באותו יום חמישי נמסרה לישראל הודעה על מותו באמצעות ועדת שביתת-הנשק. במשרד הביטחון נעשו מאמצים קדחתניים לאתר את פייגה אילנית שיצאה משם שעה קודם ותקווה בלבה, כדי למנוע את מה שקרה בפועל – שתלמד על מות בנה מעיתוני הערב.³³ לקראת הצות הובאה הגופה לגשר בנות יעקב באמבולנס סורי. בצד הישראלי חיכו עיתונאים, שני חברי גן שמואל שבאו לזהות את הגופה וכן אנשי צבא בכירים ובהם הרמטכ"ל. הארון הובא לצריף שבאזור המפורז, חברי הקיבוץ נכנסו לזהות את הגופה ומצאו את הפתק שהיה מוצמד לבוהן מתחת לגרב ומסרו אותו לנאורה מטלון (לימים ברנח), מנהלת הלשכה של דיין שהתלוותה אל הרמטכ"ל. בינתיים יצאה השיירה לדרך ובאור האפלולי שבמכונית הצבאית הועבר הפתק בין מטלון לבין נהגו של דיין עד שהצליחו לפענח מהאותיות הנקובות את המילים: 'חפשו בבגדים צואתי אורי'.³⁴ השיירה עצרה ליד בית המכס שבטבריה ושם הוכנסה הגופה לצריף, והחל החיפוש בכיסים, בתפרים ובכל מקום אפשרי. אט אט נשרו תשעה פתקים זעירים לרצפה, נאספו ונמסרו לרמטכ"ל. סיפרה מטלון-ברנח: 'ניסינו לפענח אותם בחושך אבל זה לא הלך, האור הפריע לדיין והוא רצה לישון, והמשכנו לנסוע לכיוון תל-אביב'.³⁵ כבר בלילה שבין 13 ל-14 בינואר נמסרו הפתקים לאגף המודיעין של צה"ל לפענוח ונתקבלו חזרה למחרת בבוקר. וכך היה כתוב בהם:

1. נקמה בנציגם בוועדת השביתת נשק, אורי
2. חפשו בבגדים צואתי אורי
3. 3.1.55 צואה הולכים להרוג אותי. תנקמו! תקברו אותי ע"י גבי אורי אילן
4. נקמה! באנשים שהיו עם או"ם ב-15.12. קצין או"ם מכירם!
5. אורי אילן
6. לא בגדתי. התאבדתי
7. תחפשו בבגדים

32. ריאיון טלפוני של המחברת עם מאיר מוזס, 5 ביוני 1999. מוזס שמע את הדברים שנים אחר-כך כשפגש שוב את קצין הקישור הבלגי שטיפל בגופת אילן מיד לאחר ההתאבדות.

33. דברי שר הביטחון פנחס לבון בישיבת הממשלה ב-16 בינואר 1955, ג"מ.

34. פענוח הפתקים בידי מומחי אמ"ן, א"צ 57/627, תיק 26. סיפור הפתק שנשר מגופתו של אילן הובא בדברי שר הביטחון פנחס לבון בישיבת הממשלה, שם.

35. ריאיון טלפוני של המחברת עם נאורה מטלון-ברנח, 13 במאי 2003.

8. שלום אורי אילן נקם!

9. 10.1.55 כבר הרגו את כולם ואני מחכה לדין. איני יודע כלום על היתר. תקברו אותי ע"י גבי. נקם! אורי אילן יש נירות בבגדים.³⁶

דיין הספיק לעיין בפתקים השכם בבוקר בטרם הצטרף לשיירה שיצאה עם גופתו של אילן מתל-השומר, שם נבדקה בידי פתולוג כדי לוודא אם אכן עבר עינויים, לקיבוץ גן שמואל. בעשר בבוקר הועבר הארון לבית-התרבות ודיין פנה לחדר של בני הזוג אילן כדי להראות להם את הפתקים ולהבטיח כי ישלחו להם צילומים.³⁷ הפתקים המקוריים היו אמורים לעבור המשך פענות, בין היתר בידי גרפולוג שיעמוד על מצבו הפסיכולוגי של הכותב. ניתנה גם הוראה מסווגת לפענח בסודיות רבה את שני הפתקים שדרשו נקמה בניציג ועדת שביית-הנשק הסורי ובאנשים שהיו עם האו"ם, וזאת במחשבה שהם היו קשורים לאדם שנכח בעינוייו של אילן ושעדיין שימש בתפקיד כלשהו והוא יכול להזיק לשבויים שנותרו בדמשק.³⁸ בספרו המסך האחרון, העוסק במשמעותן של הלוויות ממלכתיות, קובע ההיסטוריון הרי גרליק שכל הלוויה ממלכתית או צבאית גדולה הופכת ל'תיאטרון של עוצמה', שבו אמורים החלקים הפרפורמטיביים השונים להפיק מקהל הצופים והמשתתפים תגובה מרבית.³⁹ כך היה גם בהלווייתו של אילן, שאת סדר היום שלה קבעו כמה גורמים ובייחוד מזכיר המשק והרבנות הצבאית. ביום שישי, 14 בינואר, בשעה 11:30 בבוקר, לאחר שאלפים מכל קצווי הארץ הספיקו לעבור על פני הארון, יצא מסע ההלוויה מבית-התרבות אל בית-הקברות בגן שמואל. בדרכו עבר על יד בית-הילדים וקן התנועה, שם הצטרפו אליו בני נוער שצעדו בחולצות התנועה. בשונה מההלוויה הצבאית שהיתה נהוגה אז במקצת הקיבוצים, צעד בראש התהלכה הרב הצבאי, אומר פרקי תהילים (בקיבוץ של השומר-הצעיר!), ואחריו ההורים, ידידים, וחברי הקיבוץ.⁴⁰ דקות ספורות לפני תחילת המסע עבר מעל הקיבוץ מטס של 12 מטוסי קרב בהצדעה לחייל. ליד הקבר קרא החזן הצבאי 'אל מלא רחמים' וקדיש נאמר מפי הרב הראשי לצה"ל, אלוף-משנה שלמה גורן. מיד אחר-כך הספיד אותו הרב גורן, עמד על גדולת מעשיו והשווה אותו למלך שאול, שביקש את מותו כדי שלא ליפול

36. פענות הפתקים בידי מומחי אמ"ן (לעיל הערה 34).

37. מכתב רב-אלוף משה דיין אל פייגה ושלמה אילן, 7 בפברואר 1955, ארכיון אורי אילן, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.

38. מכתב פנימי מנאורה מטלון אל ראש אמ"ן, 16 בינואר 1954, בדבר פענות הפתקים, א"צ 57/626, תיק 26.

39. Harry Garlick, *The Final Curtain: State Funerals and the Theatre of Power*, Amsterdam and Atlanta 1999, pp.1-7

40. ואכן בישיבת ועדת החוץ והביטחון הוטלה ביקורת רבה על ריבוי התפילות בהלוויה זו ועל היעדר ההתחשבות בסביבה של אנשי השומר-הצעיר. פרוטוקול מס' 16/ד' מישיבת ועדת החוץ והביטחון (לעיל הערה 12).

בידי האויב, והדגיש את הצורך בנקמה. אחריו דיבר חבר הקיבוץ שמחה פלפן ולבסוף הרמטכ"ל, שבנאומו התייחס לראשונה לאחד הפתקים שנמצאו על גופת החייל:⁴¹ 'על גויתו הקרה החוזרת למולדת היתה צמודה פתקא ובה ועקתו האחרונה - "לא בגדתי!"'⁴² שלושה מטהים של ירי כבוד חתמו את הטקס, ובעת שארובות השמים איימו להיפתח עזבו המשתתפים את הקבר הטרי. הוא נכרה סמוך לקבר חברו של אילן, גבי ואלד, שנהרג שנה וחצי לפני כן בפעולה בבית גוברין.⁴³

בעת שנטמן אורי אילן באדמת המולדת לא ידעו חבריו למשימה דבר על ההתרחשויות. אך כבר באותו היום השתנו תנאי מעצרים. הם הוצאו מתאיהם, נפגשו כולם לראשונה מזה כחודש וניתנה להם אפשרות למסור למשפחותיהם דרישת שלום באמצעות רדיו דמשק. מאותו היום והלאה הועברו כולם לחדר אחד ותנאי החיים שלהם השתפרו מאוד, אם בגלל החלטת ועדת שביתת-הנשק, אם בגלל מותו של אילן ואם בגלל החשש ממקרה נוסף של התאבדות בקרב השבויים. כששאלו הארבעה מדוע לא הוצא אילן מתאו כדי למסור אף הוא דרישת שלום, נאמר להם שמאחר שהוא חלה ואמו היתה חברת כנסת היו לחצים להעבירו לישראל להמשך טיפול. במהלך חודשי השבי קיבלו השבויים רמזים על גורלו של חברם, למשל בתשבץ שנכלל בחבילה מהארץ שבו חיבור האותיות לשאלה 'מת בכלא הסורי' הביא לתשובה 'אורי אילן'. ואולם רק לאחר כשנה ורבע, ביום שהשתחררו מהכלא בדמשק, נודע להם על התאבדותו מפי שלמה בן יהודה, אסיר ישראלי אחר שהיה כלוא באל-מאזה ושעמד להשתחרר עמם.

המשא-ומתן על גורלם של השבויים התנהל בעצליים. אנשי סיירת הצנחנים המשיכו ללחוץ שהדרך היחידה להחזיר את חבריהם היא לתפוס בני ערובה, בדיוק כפי שעשו כדי לשחרר את חברם ג'יבלי שישב בשבי הירדני שנה לפני כן, לאחר פעולת עוזון.⁴⁴ משרבו אירועי הירי משטח סוריה אל קיבוצי העמק ואל דייגי הכינרת בשלהי שנת 1955 ניתנה להם ההזדמנות לבצע פעולה כזאת. כוח שאחד ממפקדיו היה מאיר הר-ציון יצא לפעולת 'עלי

41. היו מי שטענו שמלכתחילה לא התכוון הרמטכ"ל להספיד את אילן, אולם לאחר ששמע את הספדו של הרב גורן הרגיש שהוא חייב לומר משהו כדי למתן את האווירה המחושמלת. לפי הדברים בישיבת ועדת החוץ והביטחון, ב-18 בינואר 1955, הרב גורן הוא שדחק בדיין לנאום ליד הקבר. ריאיון טלפוני של המחברת עם נאורה מטלון-ברנה, 13 במאי 2003; ריאיון טלפוני של המחברת עם האלוף (מיל') שלמה גזית, שהיה אז ראש לשכתו של דייך, 13 במאי 2003.

42. נאום הרמטכ"ל כפי שנמצא בא"צ 57/626, תיק 99.

43. תיאור ההלוויה בעיתוני התקופה מיום 16 בינואר 1955: 'קבורה צבאית לאורי אילן הי"ד בגן שמואל', חרות, עמ' 1; 'אורי אילן הובא למנוחות בגן שמואל בכבוד צבאי', דבר, עמ' 1; 'אורי אילן למנוחות', למרחב, עמ' 1; 'אורי אילן הובא למנוחות', הארץ, עמ' 1; 'המונים בהלווית אורי אילן', הדור, 14 בינואר 1955, עמ' 1.

44. הר-ציון, פרקי יומן, עמ' 192.

זית' באזור הכינרת ובה נכבשו מוצבים סוריים ונלקחו חיילים רבים בשבי.⁴⁵ עתה התנהלה המשא-ומתן בקצב שונה. ב־29 במרס 1956 הוחלפו לבסוף ארבעת החיילים ושלמה בן יהודה ב־35 חיילים סורים שנשבו במבצע כינרת ועוד שישה אזרחים מסוריה שהסתננו לישראל. באותו היום בא אל קצו ספיח של הפרשה. כבר ביום קבורתו של אילן פורסמה העובדה שעל גופתו נמצאו פתקים אחדים. תוכנם של כמה מהפתקים הגיע לידיעת הציבור, אחדים מהם בשיבושים. עתה פורסם לראשונה במלואו תוכן הפתק 'נקמה בנציגם בועדת שביית הנשק', שנשמר בסוד כל עוד היו חבריו בכלא הסורי.⁴⁶ גם לחוזרים מהשבי נותר עוד ספיח מהפרשה. זמן־מה לאחר שובם הועמדו החיילים למשפט ומוזס הורד לדרגת טוראי על שנשבר בחקירה. אחר־כך הלכו איש לדרכו. יעקובי המשיך להשתתף בפעולות תגמול ונהרג בקרב המיתלה במבצע קדש. קסטלניץ עברת את שמו לזבולון ונעשה עובד מדינה בתל־אביב. לינד עשה שנים רבות בחו"ל והרבה לטייל למרחקים, אולי בבריחה מהזכרונות. מוזס עבד ב'סולל בונה' ושתק שנים רבות בנוגע לכל מה שהיה קשור לפעולה ולשבי. רק בסוף שנות השישים, כשהחזרו לו דרגותיו (מוזס טוען שזה היה לאחר עיון מחדש בפרשה וייתכן שלאור מסמכים חדשים שנתפסו בידי צה"ל עם כיבוש הרמה הסורית במלחמת ששת הימים), הוא החל לדבר על מה שעבר עליו ועל חבריו בכלא הסורי.⁴⁷ בינואר 2005 זכה מוזס לטיהור שמו לאחר שנפתח התיק שלו מחדש סמוך ליום השנה החמישים לנפילתו בשבי. עתה גם הוא זכה לתואר של כבוד ולא לתווית של בוגד, כפי כתב יורם ארידור, מי שהיה תובע בפרקליטות מחוז צפון ולימים שר האוצר, אל הסנגור הצבאי הראשי: 'מאז אותו משפט חלפו שנות שני דורות. השתנו קני המידה, גם קני המידה השיפוטיים. אולם קנה מידה אחד לא השתנה: זה של הגבורה וההקרבה האישית המרבית. זהו קנה המידה שעמד בו מאיר מוזס'.⁴⁸

הצוואה

חוקר הקולנוע הגרמני זיגפריד קראקאור כתב פעם שהזיכרון דומה לסרט שאי־אפשר לזכור את כולו אלא רק תמונות 'סטילס' אחדות העולות מתוכו.⁴⁹ הפרשה הנסקרת כאן היא אחת

45. מרדכי בר־און, 'עלי זית': הפשיטה בחופי הכינרת בליל 12 בדצמבר 1956, עיונים בתקומת ישראל, 9 (1999), עמ' 87-127. נקראת גם פעולת כינרת; מוטי גולני, תהיה מלחמה בקיץ...: הדרך למלחמת סיני, 1955-1956, תל־אביב 1997.

46. הבוקר, 30 במרס 1956, עמ' 1.

47. 'מאיר מוזס הפר את שתיקתו', מעריב, 19 ביולי 1968. כך טוען מוזס, אך לא הצלחתי למצוא עקבות או הסבר לאותם המסמכים.

48. עמרי אסנהיים, 'התובע של מוזס מסדר לו חנינה', מעריב (סופשבוע), 24 בדצמבר 2004, עמ' 22-23.

49. Siegfried Kracauer, *From Caligari to Hitler: A Psychological History of the German Film*, Princeton, NJ 1971

מאותן תמונות סטילס שבו בזמן שיקפו את החברה הישראלית בשנות החמישים ועיצבו אותה. וכמו בתמונות סטילס שזוית הצילום קובעת מה רואים הצופים בתמונה, גם בפרשה שלפנינו כיוון הכינוי 'לא בגדתי' שניתן לה בציבור לזווית ספציפית ומצומצמת של המכלול. בזיכרון הקולקטיבי הישראלי מכונה פרשת חמשת השבויים בסוריה 'פרשת אורי אילן', ואף פרשה זו מסתכמת אצל רוב הציבור בארץ, שעדיין זוכר אותה, בביטוי 'לא בגדתי'. כבר בימים הראשונים לאחר שהחזרה גופתו של אילן נעשו מילים אלה שגורות בפי העם לאחר שהובלטו בדיווחי העיתונות וביקול ישראל⁵⁰. הדגשתן בעצרות שנערכו ביום השלושים למותו וביום השנה, המקום המרכזי שמילאו בקובץ שהוציא קיבוץ גן שמואל לזכרו, ואף הופעתן ב'טור השביעי' של אלתרמן, שייחד שני טורים לפרשה, אחד סמוך להחזרת הגופה ואחד ליום השנה, הפכו את צמד המילים אט אט לקנוני, 'שתי מילים קדושות' כדברי משה טבנקין,⁵¹ והן נתקבלו כמעין צוואתו של אילן לדורות של צעירים בישראל.⁵²

האם היו המילים 'לא בגדתי' בגדר צוואה מנקודת מבטו של אילן? עניין זה לא ברור כלל. הרי גם מי שחשבו מילים אלה לצוואה ידעו – מעצם השימוש במילה 'צואה' באחד הפתקים – שזו לא היתה צוואתו היחידה של אילן. גם אלה הבינו שמדובר בצוואה מורכבת בהרבה מזו שהופיעה בעיתונות ושפרסומה המלא היה עלול לערער את המערך המדיני והצבאי העדין של הימים ההם. הראשון שהביע חשש זה היה שר הביטחון פנחס לבון, שכבר ביום ההלוויה הורה לצנזורה שלא לפרסם אף אחד מהפתקים מחשש להיסטריה ציבורית.⁵³ הדיון בפרשה נמשך בפורומים אחדים שנערכו בשבוע שלאחר החזרת הגופה ועסקו במה שכונה אז 'את אשר קרה בדמשק'.⁵⁴

הפורום המדיני הראשון שבו נדונה הפרשה היה ישיבת הממשלה שהתקיימה ביום ראשון, 16 בינואר. לאחר דיון בנושאים בוערים שעמדו על סדר היום, כגון הפרשי המשכורת בין הדיין הספרדי לבין מקבילו האשכנזי בטבריה והענקת פנסיה לחבר מועצת בני ברק, פתח ראש הממשלה בסקירה על המצב המדיני. תחילה נדרש למשפט בקהיר ולאונייה 'בת גלים' ואחר-כך דיווח שר הביטחון על פרטי המבצע, תפיסת חמשת החיילים והמהלכים המדיניים שהתנהלו כדי לשחררם עד להתאבדותו של אילן והחזרת גופתו. ואז הגיע לעניין הפתקים. הוא הקריא אותם למשתתפים. כשהגיע לפתק שבו היה כתוב 'נקמה בנציגם בועדת שביתת הנשק – אורי' נכנס ראש הממשלה לדבריו: 'זאת הוא קורא צוואה, נקמה, זאת אומרת שיש

50. לעיל הערה 43.

51. משה טבנקין, 'אגרת לבנים', בתוך: אורי אילן: דברים לזכרו.

52. ראו לדוגמה את דברי מאיר יערי ביום השלושים למותו של אילן, ואת דברי נתן אלתרמן, 'הזמן והתגובה', דבר, 21 בינואר 1955 (הודפס שוב בתוך: אורי אילן: דברים לזכרו). נתן אלתרמן, 'אורי אילן, שנה למותו', דבר, 6 בינואר 1956.

53. דברי שר הביטחון פנחס לבון בישיבת הממשלה, כ"ב בטבת תשט"ו (16 בינואר 1955), ודברי ח"כ מ' ארגוב בישיבת ועדת החוץ והביטחון (לעיל הערה 12).

54. ישיבת הממשלה, כ"ב בטבת תשט"ו (16 בינואר 1955), ג"מ.

לנקום'. בתשובה הרגיש לבון שהמילה נקמה אכן חוזרת פעמים רבות בפתקים, ושוב קטע אותו ראש הממשלה במילים: 'הוא מוסר שצריכים אחרי מותו לנקום בניציג הסורים בוועדת שבידת הנשק'. במשך דקות אחדות הוסט הדיון לשאלת העינויים האפשריים שעבר הבחור בדמשק ואז חזר שר הביטחון לסוגיית הפתקים והסביר מדוע נתן הוראה שלא לפרסמם: 'אינני חושב שיש בהם משהו ברור כלפי דבר זה או דבר אחר, לעומת זאת מבחינת תגובה ציבורית יש בהם די חומר נפיץ'.⁵⁵ לא רק פתקי הנקמה נראו לו בעייתיים בעניין זה; גם הפתק 'לא בגדתי' לא נתן לו מנוחה והוא שאל: מדוע שיעלה בדעתו שמישהו יחשוב שבגד? מכאן עברה הממשלה לדון בצעדים לקראת הצעת האי-אמון שעמדה להגיש 'חרות' למחרת על מה שכנתה הפקרת המשת החיילים שהביאה לידי התאבדות אחד מהם, אך כעבור דקות ספורות הועלה שוב עניין הנקמה שהוזכרה בפתקים. הפעם היה זה שר התחבורה ולמן ארן שנדרש אליה, ובסיום דבריו הוסיף שר החינוך בן-ציון דינור בהחלטיות: 'זוהי צוואה של אדם שנהרג'. בפעם השלישית באותה ישיבה החל דיון בנסיבות שהניעו את אילן להתאבד, בסיבות שגרמו לו לציין שלא בגד ובמשמעות של צוואתו, הדרישה לנקמה. בשלב זה היה ברור לכל המשתתפים שזו אכן צוואתו, אך לא נדון אופיה של הנקמה והבעייתיות הכרוכה בה. רק לאחר שמיצו את שלושת העניינים עברו חברי הממשלה לדון במטוס הסורי שיורט, במדיניות זה"ל בעתיד בנוגע למבצעים דומים ובהיערכות לקראת הצעת האי-אמון.

זו לא היתה הפעם הראשונה בפרשה שענייני הנקמה והבגידה העסיקו את ראש הממשלה. שלושה ימים לפני כן, כשרק נודע על ההתאבדות, הוא רשם ביומנו כי הבחורים לא תודרכו למקרה של כישלון ועקב כך התמוטטו בחקירה הראשונה וסיפרו את האמת. שרת הניה כי אילן התאבד מתוך נקיפות מצפון על מעשיו וציין שקיבל אישור לכך מנציג ישראל בוועדת שבידת הנשק יוסף תקוע, שמסר כי אילן היה הראשון שנשבר בחקירה. נראה כי טעות זו, שהופיעה ביומנו פעמים מספר, השפיעה גם על גישתו של ראש הממשלה לעניין הנקמה.⁵⁶ למחרת, כשנודע לו על הפתקים ותוכנם, הוא ציין שההתמרמרות בצבא בשיאה ושיש התפרצות יצרים למעשי נקם. כדי להשקיט את הרוחות בצבא, כך כתב, הוא התבקש לקבל לשיחה את 'אריק [שרון] המפורסם, מפקד הצנחנים'. במצב המדיני המסובך של הימים ההם, ימי פרשת קהיר ו'בת גלים', לא היתה לראש הממשלה, שנחשב בעיני רבים להססן, כל כוונה לאפשר לצנחנים לבצע מבצע נועז כפי שעשו כמה חודשים לפני כן כדי לשחרר את ג'יבלי. היה עליו לרסן את מפקד הצנחנים כדי להמשיך בדרך שבה ביקש כמעט תמיד לפעול – 'למצות את האפשרות המדינית עד תומה'. אמצעי אחד לדאוג לכך היה להצניע את הדרישה של אילן לנקמה ובו בזמן לקשור את הפרשה בעיני הציבור עם ססמה ערכית

55. דברי לבון בישיבת הממשלה, שם.

56. הטעות גם הביאה עליו את זעמם של כמה אנשים מגן שמואל, כולל אמו של אילן, מאחר שהדברים פורסמו בלשון זו שנים רבות לאחר שנודעה לו האמת. ראו חילופי מכתבים בעניין זה בארכיון אורי אילן, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.

נוספת. כאן שיחק לידי נאמו של דיין ליד קברו של אילן ושחרור דבר הפתק 'לא בגדתי' על אף הצנזורה. כבר אז, בעיני שרת קיבלו שתי מילים אלה גושפנקה מדינית – ודיין נתן להן גושפנקה צבאית כבר בהלוויה – לשמש מסר אלטרנטיבי של הצעיר במקום הדרושה המסוכנת לנקמה.⁵⁷

קצת יותר מיממה לאחר ישיבת הממשלה נדונה הפרשה בפורום נוסף – ישיבת הכנסת שעסקה בהצעת האי-אמון שהגישה 'חרות'. במעמד זה קיבל מותו של אילן הסברים שונים בהתאם לאוריינטציה הפוליטית של הנואם. מעל דוכן הכנסת הסביר שרת שאילן התאבד בגלל 'עינויים ורחניים', אלא שבאופוזיציה נשמעו גם דעות אחרות. לדברי יעקב חזן ממנהיגי מפ"ם באה ההתאבדות מתוך רצונו של אילן להיות 'נאמן עד תום לחזון חייו, חזון העלייה והעבודה, ההגנה על בטחון העם והמולדת והשלום'. אצל מאיר וילנר ממק"י הפך אילן לקורבן 'מדיניות חרחררה' ומהמלחמה בין ישראל ובין מדינות ערב והפקרת הביטחון לשבט ולחסד המעצמות האימפריאליסטיות'. ואילו יצחק בן-אהרן מאחדות העבודה טען כי אין לאיש אפשרות לקבוע 'מה מוביל את האדם לכלל ייאוש'.⁵⁸

הדין המפורט ביותר בפרשה נערך בישיבת ועדת החוץ והביטחון של הכנסת שהתקיימה בבוקר שלמחרת.⁵⁹ בפורום הזה נדונו נושאים רגישים בפעילות מערך המודיעין של ישראל ועד היום קטעים שלמים בפרוטוקול עדיין חסויים. אך גם בפרוטוקול הגלוי ניכר הניסיון הבלתי-פוסק להבין את השתלשלות העניינים שהיתה בסוריה ואת משמעות הפתקים של אילן. באותה הישיבה הדגיש שר הביטחון בפעם הראשונה את הבגידה שלדעתו אכן התרחשה: נכונותם של החיילים לדווח כמעט על כל מה שהיה קשור למשימתם, גם למשקיף האו"ם שביקר אותם באמצע דצמבר. על סמך דיווח איש האו"ם קבע השר כי 'הבחורים דיברו ודיברו ללא צורך', ומרצונם החופשי, 'כי אי-אפשר להניח שאיש או"ם עינה אותם'. חוץ ממיקום המכשיר, איש האו"ם שמע מהם הכול על המשימה כבר בשיחה ראשונה. לפי תיאורו גבלו הדברים בשלומיאלייות: כשנשאלו החיילים מדוע נעלו נעלי קרפ ענו כמה מהם בפשטות: 'כי זה טוב לטלפונים'. בעניין אילן קבע לבון כמעט חד-משמעית שהתאבדותו היתה תוצאה של מפגש של בחור רגיש עם עינניים פסיכולוגיים קשים, 'והדבר הזה שבר את כוח ההתנגדות והביא אותו למעשה ההתאבדות'. כאן הוא חזר על השערה ששמע יום קודם לכן מאחד מחברי הוועדה שבשמו לא נקב, שאילן כאיש צבא מסור ורגיש שנכשל במשימתו החליט להתאבד מתוך כבוד צבאי 'ולהשאיר איזו צוואה'. ומהי אותה צוואה? שהוא לא זה שבגד וכדי שלא לבגוד הוא שם קץ לחייו. אם יתברר אחר-כך שאלה היו פני הדברים, סיכם לבון, 'אני חושב או – מה שתחליט הממשלה היא תחליט – שזה מחייב עונש על אלה האחרים'.

קביעותיו של לבון והדברים שהושמעו בהמשך הישיבה הם הקצנה בדעות שהושמעו בדיונים על הפרשה בכלל ועל צוואתו של אילן בפרט. זו היתה הפעם הראשונה שהוזכרו

57. שרת, יומן אישי, ג, עמ' 649-653.

58. דברי הכנסת, ישיבה תקל"ג של הכנסת השנייה (לעיל הערה 21).

59. פרוטוקול מס' 16/ד' מישיבת ועדת החוץ והביטחון (לעיל הערה 12).

לגנאי נסיבות הנפילה בשבי, ודווח גם כי משקיף האו"ם אמר שאילן כנראה רב עם חבריו לאחר הכניעה משום שנכנעו ללא קרב. בהמשך הועלתה לראשונה האפשרות של הענשת החיילים לאחר שובם מסוריה, הן בגלל שנשכרו בשבי 'ופטפטו שלא לצורך' והן משום שהשתמע מכך שדמו של אילן – זה שלא בגד' – היה בראשם. שלא כהשערות הקודמות, שהופיעו ביומנו של שרת, לא הועלתה כאן כל אפשרות שאילן הוא שדיבר ושהתאבדותו קשורה לרגשות אשם על כך. זאת ועוד, עצם ההתאבדות והדיון בה דחו במידה מסוימת את הדיון המעמיק בכישלון הגדול של החוליה של כולה: הכניעה ללא קרב, דבר שנחשב במציאות של הימים ההם סטייה נורמטיבית גדולה בהרבה מהישברותם בחקירה.

ואולם חשובה מכול היתה העובדה שכאן לראשונה הציע לבון כי הצוואה של אילן היא המילים 'לא בגדתי, התאבדתי' ולא עניין הנקמה שנדון בפורומים הקודמים – ישיבת המשלה וישיבת הכנסת. כפי שעולה מיומנו של שרת, לפני היוודע דבר הפתקים וצוואת הנקמה חשש לבון, שהיה מודע היטב לדרישת הצנחנים לפעולה מידית, מהתסיסה ההולכת וגוברת בקרב אנשי הצבא. עם היוודע דבר הפתקים שהדגישו פעם אחר פעם את עניין הנקמה עלו חששותיו מפני הבאות. בעת הדיון על אפשרות בגידת החיילים נפלה לידי הזדמנות פז לפתוח בתהליך שיסיט את תשומת הלב מצוואת הנקמה ויעמיד במרכז הדיון את הנושא של מסירת סודות לאויב מתוך התמקדות בביטוי 'לא בגדתי', במקום הדרישה לנקמה. שיחק לידי גם ההספד של דיין אל מול קברו של אילן ארבעה ימים לפני כן, שבו הוא סיפר לראשונה על הפתק שנכתבו בו מילים אלה. סייעו לו גם כלי התקשורת שפרסמו את דבר הפתק ואת קיומם של פתקים נוספים – למרות הוראת הצנזורה שהוא עצמו נתן – אם כי לא פורסם תוכנם המלא. עתה נותר לו לקבוע את הדברים בתודעת חברי הוועדה כמעין צוואה כדי שהם 'יטפטפו' את הרעיון לציבור הרחב וכך 'יקברו' סופית את עניין הנקמה המסוכנת, אף-על-פי שבפתקים עצמם המילה 'צוואה' נגעה לעניין הנקמה ולקבורה על יד חברו גבי ואלד.

ואולם גם המילים 'לא בגדתי' טמנו בחובן סכנות לא מעטות מאחר שהמשכן היה 'התאבדתי'. בראייה מסוימת מילת סיום זו עלולה להתפרש כדרישה מחיילים להתאבד כדי שלא למסור סודות לאויב. החשש הזה עלה בהמשך הדיון בוועדה כשחבר הכנסת יצחק בן-אהרן דיבר על החשש מקביעת ההתאבדות כהתנהגות נורמטיבית בקרב ודרש פעולת הסברה בקרב חיילי צה"ל כדי להדגיש שאין לבחור בדרך זו אלא 'להילחם עד הסוף'. גם חבר הכנסת יעקב ריפתי, אשר שיער שאילן התאבד מתוך דיכאון על עצם הכישלון של נפילה בשבי ללא קרב ומהידיעה שחבריו סיפרו לשובים על המכשיר, ראה בפתקים אמצעי שבו ביקש אילן לגאול את כבודו, ודיבר על כך שחובה להתאבד מוטלת אולי על אנשי מודיעין הנושאים עמם סודות מדינה, אך לא על הרוב המכריע של חיילי צה"ל. העיסוק בציווי להתאבד היה אירוני במקצת לנוכח סיומו של הדיון – ניסיון לקבוע את הסטטוס של שובי מלחמה במקרים כאלה למען העתיד.⁶⁰

60. דברי פנחס לבון בישיבת ועדת החוץ והביטחון (לעיל הערה 12).

בניתוח הישיבות המדיניות והבטחוניות שהתקיימו בשבוע שלאחר מותו של אילן אפשר להבחין במטמורפוזה שעברה 'צוואתו' בהתאם לצורכי השעה ולרצונותיהם של ראשי מערכת הביטחון. אם היה ברור מקריאה ראשונה בפתקים, שצוואתו האישית היתה להיקבר ליד חברו וצוואתו הלאומית-הצבאית היתה הדרישה לנקמה על מותו ועל מה שהבין כמות חבריו, בתוך ימים אחדים הוסט הדגש לעניין הבגידה. הראשון שעשה זאת – יותר מתוך התרשמות אישית מהפתק הספציפי ומתוך רצון להשתמש במסר שלו כדי לחזק את כוונתו להעלות את רמת הלחימה בצה"ל, ולא מתוך כוונה לנטרל את האפקט של הדרישה ל'נקם' – היה דיין בהספידו את אילן. הוא אף חזר על הדברים בהודמנויות רבות, החל בתדרוכים צבאיים, בנואם פרישתו מהמטכ"ל שלוש שנים אחר-כך וכלה בהופעתו באזכרה לאילן במלאות עשרים שנה למותו, שבה הקריא לראשונה במסדר את כל תשעת הפתקים, אך עדיין הדגיש את המילים 'לא בגדתי'.⁶¹ האם היתה כוונתו להסיח את הדעת מדרישת הנקמה? לא ולא טוענת מי שהיתה מנהלת לשכתו, ליאורה מטלון-ברנח. בימים ההם הטרידה את דיין בעיקר סוגיה אחת: העלאת רמת הלחימה בצה"ל. בכל תקופת היותו רמטכ"ל הוא ביקש ליצור סמלים, לחפש מוטיבים ולהעמיד לחיילים אמות-מידה כיצד לנהוג בעת פעילות מבצעית. בפרשת אורי אילן הוא ראה הזדמנות פז להדגיש את מה שנראה לו כהתנהגות צבאית נאותה של מניעת מידע מהאויב גם לאחר הנפילה בשבי. הדבר היה חשוב כפליים משום שעל אף העובדה שכבר נפלו חיילים בשבי בגבול סוריה ובגבול ירדן, עדיין לא היה נוהג צבאי ברור כיצד יש לנהוג במצב כזה. הכול תומצת אצל דיין בשתי המילים – 'לא בגדתי'. לא בכדי השמיט את המילה האחרונה בפתק – 'התאבדתי' – מאחר שלא שיקפה את מה שביקש להנחיל לחיילים.

ומה בדבר הדרישה לנקמה? מטלון-ברנח טוענת כי עניין הנקמה לא היה לרוחו של דיין. 'מלחמה יש לעשות בין צבאות' הוא נהג לומר.⁶² דיין חשש מהפיכת פעילות צבאית למעשי נקם, ומשום כך הוא לא נתפס כלל לדרישה לנקמה שהופיעה בפתקים של אילן, דרישה שלא שירתה את מטרתו. ואכן חששו של דיין התגשם שבועות ספורים אחר-כך בעת שמאיר הר-ציון ועוד שלושה צנחנים ביצעו פעולת נקם עצמאית ללא ידיעת הרמטכ"ל בעקבות רצח אחותו של הר-ציון, שושנה, וחברה עודד וגמייסטר בידי בדווים.⁶³

61. מ' דיין, 'אנו צריכים לחיות לאור דמותו', על המשמר, 15 בינואר 1975, עמ' 1; 'דיין מגלה: 9 פתקים כתב אורי אילן צוואתו: הרמטכ"ל בטכס האזכרה בגן שמואל: על הקריאה של אורי 'לא בגדתי' אנו מחנכים דורות שלמים', מעריב, 14 בינואר 1975, עמ' 1; 'הרמטכ"ל: אני מצדיע לאורי אילן: באזכרה הקריא משה דיין, הרמטכ"ל דאז, יומן המטכ"ל ותוכן הפתקים שנמצאו על גופתו של אורי אילן – וביניהם צוואתו: "לא בגדתי" – נקמה!', ידיעות אחרונות, 14 בינואר 1975, עמ' 1. פענוח התמליל המלא של נאום דיין מצוי בארכיון משפחת אילן.

62. ריאיון טלפוני של המחברת עם נאורה מטלון-ברנח, 13 במאי 2003.

63. 8 במרס נעצרו מאיר הר-ציון, יורם נהרי, זאב בלוצקי ועמירם הירשפלד כחשודים בתציית הגבול לירדן ובחיסולם של חמישה בדווים שהיו אחראים לרצח שושנה הר-ציון ועודד וגמייסטר. כעבור שלושה שבועות הם שוחררו בערבות וחזרו ליחידתם. לבסוף הורחק הר-ציון מצה"ל לחצי שנה.

הצעד השני בכיוון הנחלת הפתק 'לא בגדתי' לציבור הרחב כצוואתו היחידה והבלתי-מעוררת של אילן נעשה ברמה התקשורתית. תחילתו בסיקור ההלוויה וספיחיה והגילויים בדבר הפתקים. תוכנם של פתקים אחדים אף פורסם בעיתונים למרות הצנזורה, והשבועון הצבאי במחנה הגדיל לעשות כשפרסם צילומים והביא את תוכנם של ארבעה מהם.⁶⁴ ואולם פעם אחר פעם חזרו הכתבות בעיתונים וב'קול ישראל' רק על המילים 'לא בגדתי' בלי להזכיר את עניין הנקמה. וכך חדר צמד המילים הזה לתודעת הציבור בארץ ומשם היישר לזיכרון הקולקטיבי. זה היה כנראה מסר קצר וקליט ששירת מטרת תקשורתית ולא הופרע על-ידי נסיונות הצנזורה, שכאמור לא לגמרי צלחו.

צעד מרכזי היה גם פעילותו של שר הביטחון פנחס לבון, אשר בשונה מדיין לא ביקש ליצור סמלים אלא חשש עמוקות מתגובה ציבורית לפרסום דבר הקריאה לנקמה. הטלת צנזורה על תוכנם של הפתקים היתה הדרך שלו למנוע מהציבור את המידע בנושא הנקמה, אך מאחר שהצעד לא הצליח, הדברים שנשא בישיבת הממשלה ובוועדת החוץ והביטחון באו לשכנע את שרי הממשלה וחברי הכנסת בדבר קביעת המילים 'לא בגדתי' כצוואה האמיתית של אילן שתזכה לפומביות. בד בבד יש לזכור שהדרישה לנקמה נפלה על קרקע צבאית פורייה. במישור המדיני-הצבאי פעל ראש הממשלה להשקיט את רוחות הנקמה בצבא בפגישה עם אריאל שרון, וזה מתוך חשש לפעולות יזומות שיכלו להרוס את מעמדה המורכב והעדין של מדינת ישראל במישור הבין-לאומי. שרת היטיב לתאר ביומנו את המצב המורכב בתום סדרת פגישות בנושא פרשת אורי אילן:

לך והסבר לכל אדם ברחוב כי משפט קהיר הוא מעשה ידינו, ו'בת גלים' זהו קרב אחד במערכה ממושכת, והשבויים בסוריה נכשלו במיבצע שאנו יזמנו, ואילו נכשלו בזה ערבים בתחומנו היינו הורגים אותם במקום המעשה בלי אומר ודברים, כפי שעשינו ל'ליגינרים' שעברו לתומם ברצועה שלנו ליד מבואות ביתר, וגם לכל אחד מהם אם מתאבלת על בנה, גם אם לא היתה חברת כנסת כפייגה אילנית - לך והסבר כל זאת.⁶⁵

כל זה התרחש, כאמור, בימים שלאחר מותו של אילן בניסיון למנוע יצירת כדור שלג של התלהטות רגשות צבאיים וציבוריים, הדורשים פעילות אקטיביסטית שעלולה לסכן לא רק את מדיניות הממשלה בערוץ הסורי-ישראלי, אלא גם את פעילותה במישור הבין-לאומי כולו.

ואכן נראה כי המגמה של ההנהגה נחלה הצלחה. במרבית הכתבות שפורסמו בשנה שלאחר מותו, גם אלה שהזכירו את דבר קיומם של פתקים נוספים, הדגש היה באי-בגידה, שהוצגה כ'צוואתו'. כך היה בעיתונים היומיים, כגון הבוקר, מעריב, ידיעות אחרונות והצופה; כך היה בעיתונות הקיבוץ המאוחד והשומר-הצעיר; כך היה בשבועונים, כגון חרות לנוער

64. 'לא בגדתי, שלום, אורי אילן', במחנה, 20 בינואר 1955, עמ' 1.

65. שרת, יומן אישי, ג, עמ' 673.

ובמחנה גדנ"ע; כך היה בעלון קיבוץ גן שמואל; כך היה בשני השירים שהקדיש לו המשורר נתן אלתרמן ב'טור השביעי' שהופיע בעיתון דבר, וכך היה גם בספר שהוציא הקיבוץ לזכרו.⁶⁶ כך היה גם בהספדים של חברי התנועה וראשיה ביום השלושים וביום השנה למותו, שהדגישו את היותו של אילן ממשיך דרכם של לוחמי הגטאות ובעיקר ממשיכו של צעיר אחר מתנועת השומר-הצעיר, מרדכי אנילביץ'. ההשוואה עם אנילביץ', שנאמר עליו תמיד שנרצח בידי הצורר בעת המרד, אם כי הוא התאבד בבונקר בגטו ורשה בטרם תפסוהו הנאצים, מיקמה את אילן כחוליה בשרשרת הגבורה של השומר-הצעיר, ובמקומות רבים נכתב עליו 'נספה בדמשק', ואף 'נרצח בידי האויב'.⁶⁷

שני קולות בלבד הזכירו בפומבי בעת ההיא את עניין הנקמה. הראשון היה הרב הראשי של צה"ל הרב שלמה גורן בהספדו ליד הקבר, שבו דיבר על הציווי לנקמה. אין לדעת אם נודעו לו תוכנם של הפתקים שפוענחו אך שעות ספורות קודם לכן והועברו ישירות לרמטכ"ל, שעמו נסע הרב לגן שמואל, או שמא היו הדברים תגובה ספונטנית שלו. השני היה אחד ממנהיגי מפ"ם, יעקב חזן, בדברים שנשא ביום השבעה. לאחר שצירף את אילן לשורת לוחמי הגטאות דיבר חזן על צוואתו כמאבק למען קיום המדינה ועתידו של העם ועל מותו כרצח, ומשם פנה לנושא הנקמה: 'היפלא שהוא מאותת לנו ברגעים אלה – נקם? אבל גם ברגעים אלה הוא אינו תובע נקם סתם, לא פגיעה בחפים מפשע. [...] הוא מצווה עלינו לפגוע באנשים מסוימים ולהעניש את אלה, אשר לפי דעתו אשמים בהכשלת המשימה'. כאן הוא מדבר לראשונה על הפתק המלא 'לא בגדתי – התאבדתי' ולכאורה סותר את עצמו. מצד אחד הוא קורא לפתק הזה 'איתות' ולא צוואה. אלא שמיד אחר-כך הוא אומר: 'רק דבר אחד לא נוכל לקבל מצוואתו – את התאבדותו'.⁶⁸ נראה כי אצל חזן הצוואה המלאה של אורי אילן היתה מורכבת בהרבה מזו שנקלטה בציבור הישראלי של הימים ההם, אולי בגלל קרבתו למשפחה שמסרה לו את תוכנם של הפתקים ואולי בגלל איזה מסר אידאולוגי שביקש להעביר לציבור שומעיו.

66. 'לא בגדתי – היה רשום על פתק שנמצא בגוף החייל שמת בכלא דמשק', הבוקר, 16 בינואר 1955; ש' שניצר, 'אגרתו האחרונה של אורי אילן', מעריב, 16 בינואר 1955; 'קרע מתוך דף נמצא בין אצבעות אורי גלין' [כך במקור!], ידיעות אחרונות, 16 בינואר 1955; 'אגב', הצופה, 20 בינואר 1955, עמ' 2; א' ריינר, 'באבל, בועם וביגון', השבוע בקיבוץ הארצי, 21 בינואר 1955, עמ' 16; מ.ח.ג., 'הנוער לא בגד', חרות לנוער, 26 בינואר 1955; 'איזהו גבור?', במחנה גדנ"ע, 2, 76 (ט' בשבט תשט"ו), עמ' 2; 'אורי אילן', משמר לילדים, 19 בינואר 1955, עמ' 275; עלון גן שמואל, 12 בינואר 1956, עמ' 1; נ' אלתרמן, 'הזמן והתגובה', הטור השבועי, דבר, 21 בינואר 1955; הנ"ל, 'אורי אילן: שנה לנפלו בכלא דמשק', הטור השבועי, דבר, 6 בינואר 1956; 'אורי אילן: שנה למותו – אתה לא בגדתי', השבוע, פברואר 1956, עמ' 2. אורי אילן: דברים לזכרו.

67. 'אורי אילן', משמר לילדים, 19 בינואר 1955, עמ' 275.

68. יעקב חזן, 'צוואתו של אורי ומשמעותה: דברים ביום השבעה', על החומה, 23 בינואר 1955.

גם אמו של אילן, פייגה אילן, נדרשה לעניין הנקמה בכתביה האישיים שהשאירה לילדיה:

אורי בננו יקירנו קרא נקם, אנחנו ההורים המיוסרים [...] לא קראנו לנקום. מנענו מעצמנו בידועין זכות זו, אולי חובה זו. [...] אנחנו חששנו משום שידענו את מחיר הדמים אשר שילמו נערי ישראל בכל פעולות הנקם והשילם. האם רשאים היינו אנו ההורים ליטול על עצמנו את האחריות לקורבנות, אם יהיו כאלה, לאחר שאנו הוכינו מכה אנושה כזו. [...] סברנו כי רק מי שאחראי למדינה ויודע ושוקל את מכלול הבעיות והעיתותי יכול להחליט [...] על פעולה זו או אחרת.⁶⁹

היא גם התייחסה לפעולת חילוץ אפשרית: ' [...] ואולי היתה זו תמימותנו ואימון היתר שנתנו באלה שעמדו אז בראש ובידם ההכרעה שמנעה מאתנו לבוא בתביעה מצדנו לקרוא למבצע חילוץ השבויים ושל אורי בננו יקירנו, להצלתם'.⁷⁰

כעבור שלושים שנה השוותה העיתונות בארץ את 'תמימותה' של פייגה אילן עם התנהגותה של אם אחרת שבנה ישב אז בשבי - מרים גרוף - שהחליטה 'לשגוע את המדינה', כדברי אחד העיתונים, כדי להביא להסכם שיחזיר את בנה הביתה בעת מלחמת לבנון.⁷¹ כבר לא היה מדובר בימים שבהם עשו הצנחנים פעולת קומנדו כדי להציל את גיבלי לאחר פעולת עזון, ושפעולה דומה בראשית ינואר 1955 היתה אולי יכולה למנוע את מותו של אילן ואת הוויכוחים בעניין הצוואה שהשאיר בפתקיו.

הלקח והזיכרון

בספרו אשה יקרה כותב יהונתן גפן על ילדותו בחיק משפחת דיין-גפן ועל החינוך שזכה לו בשנות החמישים והשישים כחלק מ'ארץ-ישראל הישנה'. בין היתר הוא מתייחס למה שמכונה 'מורשת אורי אילן' ומקומה בחינוך הבלתי-פורמלי של דורו: 'על אורי אילן, החייל הישראלי שהתאבד בתלייה בשבי הסורי והשאיר פתקה רשומה בדמו "לא בגדתי", חונך דור שלם שרק חיכה שהסורים יענו אותו ויבקשו ממנו סודות צבאיים. ואז נוכל להתאבד בכבוד הראוי'.⁷² דבריו של גפן, אף שמתאפיינים הם בנטייה לדרמטיזציה של הסיפור באמצעות הוספת 'עובדות' שכלל לא היו ('רשומה בדמו'), עדיין משקפים נאמנה אווירה של תקופה מסוימת. אך המורשת האמיתית של הפרשה, שאפשר לכנותה 'הלקח והזיכרון', היתה מורכבת יותר מעניין ההתאבדות. שלוש סוגיות כבדות משקל הקשורות בפרשה העסיקו את קברניטי

69. דברי פייגה אילן, ארכיון אורי אילן, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תיק זכרונות.

70. שם.

71. אריאלה רינגל הופמן, 'לא בגדתי', ידיעות אחרונות, 16 בינואר 1986, עמ' 7-9.

72. יהונתן גפן, אשה יקרה, תל-אביב 1999, עמ' 15-16.

המדינה ואף את הציבור הישראלי במהלכה ואחריה: ההגדרה הרחבה של המונחים 'גבורה' ו'גיבור', הגדרת המונחים האלה בנוגע לשבויי מלחמה ומהותו של המושג 'בגידה' כשמדובר בחיילים ישראלים הנמצאים בשבי. הוויכוח בעניינים אלה שנסב סביב היחס למושגים 'כניעה', 'שבי', 'בגידה', וכפי שראינו בחלק הקודם גם למושג 'נקמה', והמסקנות שהוסקו מהדיונים הללו היו הבסיס ללקחי הפרשה ולהשלכותיה במשך למעלה משנות דור.

במוקד הסוגיה הראשונה עומד אתוס הגבורה כפי שמשקף בתודעה הציבורית ובזיכרון הקולקטיבי של החברה הישראלית. אין להתפלא שבחברה שהיתה נתונה כמעט כל שנות קיומה במאבק מתמיד יודגש נושא הגבורה, וזו מצטיירת כתנאי מוקדם והכרחי להמשך הקיום הפיזי והרוחני גם יחד. אלא שהכמיהה לגיבורים היא צורך משותף לכל חברה. נוסף על היותו מוקד להזדהות לאומית מגלם הגיבור את מיטב התכונות שמבקשים להנחיל לדור הצעיר. בספרו הקלאסי על הגיבור, הערצת גיבורים וגבורה, מציין ההיסטוריון האנגלי תומס קרלייל כמה סוגי גיבורים – פיזיים ורוחניים – שזכו להערצה במהלך הדורות: אלים, נביאים, משוררים, כמרים, פילוסופים ומלכים.⁷³ לטיפולוגיה זו שנבנתה בשלהי המאה ה-19 הוסיף האתוס הציבורי קטגוריות אחדות שתאמו את הבסיס הערכי של היישוב ואחר-כך המדינה. בראשם עמד הדגם היהודי המסורתי: אלה שמסרו את נפשם על קידוש השם והקריבו את חייהם למען אמונתם. לצדם נמצאו הלוחמים למען הכבוד היהודי, בייחוד כשאין סיכוי שהמאבק יוכתר בהצלחה. הדגם הבולט של הגיבור בקטגוריה זו הוא הפרטיון ולוחם הגטאות דוגמת מרדכי אנילביץ', שרבים בין הכותבים והדוברים במפ"ם ובתנועת השומר-הצעיר השווו אליו כאמור את אורי אילן. אלא שאילן שייך לדגמים אחרים בעת ובעונה אחת. גיבור אחר הוא החלוץ, עובד אדמה אשר ידו האחת אוחת ברומח וידו האחרת אוחת במחרשה, המוכן למות על משמר אדמתו-מולדתו. כבן קיבוץ השתייך אורי אילן לקטגוריה זו אך גם לדגם האחרון: הישראלי הנלחם על מדינתו בעבור עמו, דהיינו אנשי הצבא ובמקרה שלפנינו אלה שנשבו בעת ביצוע משימה בשביל המולדת.⁷⁴

ואולם כאן נכנסים שני היסודות הראשונים: כניעה ושבי. עצם הכניעה של החבורה והנפילה בשבי היתה הנקודה הראשונה שערערה את מעמדו של אילן וחבריו כגיבורים בעיני חלק מהציבור בארץ. אכן יש בציונות הקלאסית מורשת הקרבה, כמו מגני תל-חי, אך גם השאלה כיצד לראות את עצם הנפילה בשבי לא היתה חדשה כלל ועלתה בארץ לראשונה בימי מלחמת העולם השנייה וביתר שאת במלחמת העצמאות, שבמהלכה נשבו כ-1000 מבני היישוב והמדינה – חיילים ואזרחים – בידי צבאות ערב.⁷⁵ האם יש להילחם עד מוות או

73. Thomas Carlyle, *On Heroes, Hero-Worship, and the Heroic in History*, New York 1904 (rep. New York 1983)

74. תודתי לד"ר טלי תדמור שמעוני, שהציעה לראשונה טיפולוגיה זו.

75. לאה טייכר, 'השבויים היהודיים במדינות ערב במלחמת העצמאות', עבודת מוסמך, החוג ללימודי ארץ ישראל, אוניברסיטת חיפה, אוקטובר 1995.

שמה מותר להיכנע למען הצלת החיים? האם עצם הכניעה לאויב יש עמה קלון? תשובה חריפה ביותר לשאלה זו ניתנה בדף הקרב שחיבר אבא קובנר לאחר כניעת קיבוץ ניצנים והליכת לוחמיו לשבי ביוני 1948, וחולק לחיילי גבעתי. בדף הזה, שזכה לניתוח מעמיק בספרה של דינה פורת, יצא קובנר חד־משמעית נגד התנהגותם של חברי ניצנים שבחרו להיכנע במקום להילחם עד האיש האחרון, התנהגות שקובנר ראה בה בגידה. בדומה להשוואות שהשוו כמה ממספירי אילן עם אנילביץ', כלומר הקשר לגיבורי השואה, גם קובנר בכתבו את דף הקרב עדיין היה שרוי בעולם המושגים של הפרטיזנים ולוחמי הגטאות. גישתו של קובנר ייצגה את הגישה הקיצונית שראתה בכניעה בגידה במולדת.⁷⁶

בן־גוריון, לעומת זאת, כמעט לא עסק ביומנו בנושא השבי ונראה שהוא ראה בו תוצר לוואי עצוב אך הכרחי של כל מלחמה.⁷⁷ במקרה של אנשי גוש עציון הוא אף נתן את ההוראה להיכנע ופקד על קלקול מכוון או הטמנה של נשק כדי שזה לא יעבור לידי האויב.⁷⁸ ואולם נראה כי בקרב חלקים מהציבור, ובייחוד מי שהיו בעלי חינוך חלוצי או אוריינטציה חלוצית, הצטיירה הנפילה בשבי, ועוד יותר מזה הכניעה לאויב בלי קרב כפי שהיה במקרה שלפנינו, כמעשה שלא ייעשה, כפשע מוסרי של ממש. עדות לעמדה זו ניכרת במהלך דיוני ועדת החוץ והביטחון שעסקה בפרשה, כפי שכבר ראינו. יש גם לזכור כי מאז מלחמת העצמאות היו מעט מקרים שחיילים ישראלים נפלו בשבי ועדיין לא התגבשו כללים מקובלים בנוגע לנפילה בשבי ולהתנהגות חיילים בהימצאם בשבי. גישה אחת ששלטה בייחוד בפלמ"ח היתה הגישה הסובייטית שלפיה אסור ליפול בשבי. הגישה הזאת גרמה למאות אלפי שבויים להתנדב לצבאו של וְלאסוב היות שידעו שאין להם מה לחזור לברית־המועצות.⁷⁹ אנשי הצבא הבריטי הביאו עמם את הגישה הבריטית שלפיה חייל צריך להילחם 'כל עוד הוא מסוגל' (כלומר אינו פצוע קשה) ועליו להמשיך 'להילחם' ולתרום למאמץ המלחמתי גם בעת היותו שבי בכך שינסה לברוח, יחייב לשים עליו שומרים, יחבל במה שאפשר תוך כדי עבודתו, יתקומם בשעת הכושר וכו'. המציאות היתה כמובן אפורה יותר גם אצל האנגלים, והנורמות של צבאות היבשה לא התאימו לטייסים ולמלחים שמטוסייהם הופלו או שאוניותיהם

76. ראו: דינה פורת, מעבר לגשמי: פרשת חייו של אבא קובנר, תל־אביב 2000, עמ' 272-278. נוסח דף הקרב בארכיון חטיבת גבעתי, מצודת יואב. דוגמה אחרת היא זרובבל הורוביץ שקיבל את אות הגבורה לאחר שהרג את עצמו ואת חבריו הפצועים בקרב שיירת דניאל כדי שלא ייתפסו בידי האויב.

77. יואב גלבר, תולדות ההתנדבות, א, ירושלים תשל"ט, עמ' 318-319.

78. טייכר (לעיל הערה 75), עמ' 2, 38.

79. מדובר בצבא שחרור בראשותו של הגנרל הסובייטי אנדריי ולאסוב, שנפל לידי הצבא הגרמני בשנת 1942 ושימש במהלך המלחמה חוד החנית של 'הצבא לשחרור רוסיה' שהוקם בחסות גרמניה לשחרר את ברית־המועצות משלטון סטאלין. בסיום המלחמה נתפס ולאסוב והוצא להורג בידי שלטונות ברית־המועצות. ראו: *Vlasov, General for Two Devils: Russian Volunteers in Hitler's Army*, Chicago, IL 1995

טובעו. מכל מקום, שבי נתפס כתופעה לא מכובדת ולאחר המלחמה היה על השבוי להצדיק את נסיבות נפילתו בשבי, הן כיחיד והן כמי שנתן הוראה להיכנע (במקרה של מפקדים). מעדויותיהם של הארבעה שנשארו בחיים נראה שהם עצמם – וכן גם אילן – ראו בנפילתם בשבי כישלון אישי, מקצועי ובטחוני, אף שמוזס טען כי במצב שבו נתפסו לא נותרה להם ברירה אלא להיכנע.⁸⁰ לא ברור אם תפיסת כישלון זו היתה נורמה כללית של התקופה או שמא היא אפיינה בעיקר שכבת חיילים מרקע חינוכי מסוים או מיחידות שנחשבו אז מובחרות, שכן הדבר אינו מוזכר אצל שבויים אחרים שנפלו בידי הסורים בשנות החמישים ובראשית שנות השישים.⁸¹ נראה כי במשך הזמן הפכה גישה זו לנחלתם של רבים, אולי בגלל שינויים במבנה הצבא ואולי בגלל התמורות הדמוגרפיות שעברו על החברה הישראלית והביאו לעלייה מתמדת במספר החיילים ילידי הארץ או שקיבלו את עיקר חינוכם במערכת החינוך בישראל ונחשפו לאתוסים שלה. מעדויות של שבויים לשעבר מימי מלחמת ששת הימים, מלחמת ההתשה ומלחמת יום הכיפורים, נראה כי תחושה זו נפוצה בקרב רבים מהם, אף על-פי שהם נפלו בשבי במלחמה או תוך כדי קרב.⁸²

הגישה שראתה בכניעה ובנפילה בשבי אות קין וקבעה כי עדיף למות לא היתה ייחודית לישראל ויש לה עדויות של חיילים וקצינים מארצות רבות, שנפלו בשבי בייחוד בימי מלחמת העולם השנייה. במחקר של בוב מור וקנט פדורוביץ' צוין שגישה זו נפוצה בקרב שבויים שהזדהו אידאולוגית עם ארצם ועם המשימה שהם היו אמורים לבצע, הרבה יותר מאשר אצל מי שגויסו בכוח החוק או מצאו את עצמם משרתים במלחמה לא להם.⁸³ התופעה אכן מקבילה לזו המוכרת בארץ בקרב מבצעי פעולות התגמול בשנות החמישים, היחידות המיוחדות של שנות השישים וראשית שנות השבעים, ואף בקרב חיילים שנשבו עד מלחמת יום הכיפורים. אחרי מלחמה זו החלה להסתמן אצל חלק מהחיילים גישה שונה במקצת לנפילה בשבי, כפי שניכר בשטח. המבחן היה בעת מלחמת לבנון, שבה כבר לא דיברו על הנפילה בשבי במונחים של כישלון אישי או מקצועי-אישי, אלא כתוצר לוואי טבעי של מלחמה או אף כביטוי לכשלון הדרג הפיקודי שתכנן את הקרב וניצח עליו מקרוב ומרחוק.

80. ברקוביץ, 'צילו של אורי אילן' (לעיל הערה 16).

81. דוגמה לגישות אחרות לנושא ראו אצל יחזקאל המאירי, שבויי סוריה: סיפורם של ישראלים בצינוק סורי, תל-אביב תשכ"ה.

82. ראו ספרות ביוגרפית ואוטוביוגרפית העוסקת בחיילים ישראלים שישבו בשבי הסורי והמצרי בשנים ההן: עמיה ליבליך, חוץ מצפורים, ירושלים 1989; אהרן דולב, יאיר דורי, יאיר דורי: סיפורו של צנחן ישראלי בשבי המצרי, תל-אביב 1973; אבי וייס, בשבי המצרי במלחמת יום הכיפורים, תל-אביב 1998; יעקב אריאל, הדרך לדמשק: סיפורו של שבוי, תל-אביב 1999; עפר שלח, 'אחרי השבי. כלום לא יפחיד אותך יותר', ידיעות אחרונות (מוסף מיוחד: 30 שנה למלחמת יום הכיפורים), 5 באוקטובר 2003, עמ' 38-39, 84.

83. ראו לדוגמה: Bob Moore and Kent Fedorowich (eds.), *Prisoners of War and Their Captors in World War II*, Washington DC 1996

כך היה בשיחות לוחמים, כך היה גם בדיווחים בעיתונות ובמאמרי מערכת, וכך היה בתנועות המחאה שקמו בזמן המלחמה ואחריה. דברים אלה נאמרו בדיעבד כמובן וייתכן שהם נבעו מכך שזו היתה מלחמה שככל שעבר הזמן עמדה פחות ופחות במרכז הקונסנסוס.⁸⁴ כאמור, התפיסה שעדיף לא רק מוות בקרב בידי האויב אלא עדיפה אף ההתאבדות מהנפילה בשבי לא היתה ייחודית לישראל. אמנם יש נטייה לייחס אותה למקום המרכזי של 'מיתוס מצדה' בחינוך של תנועות הנוער החלוציות מאז שנות השלושים,⁸⁵ אבל ניכרת תופעה דומה בתרבויות אחרות, לדוגמה בהתנהגותם של שבויי מלחמה יפנים בימי מלחמת העולם השנייה ואף מעדויות על חיילים בצבא ברית המועצות שהעדיפו למות מליפול בידי הגרמנים. בשני הצבאות האלה אפשר לייחס את התופעה באופן חלקי לחשש שמא יירצחו בידי מפקדיהם לאחר שובם מהשבי, אבל מקורה גם בתחושה של אי-מילוי משימה והצורך להילחם עד מוות כאתוס של שמירה על כבוד העם והמולדת. כך עולה ממחקרים צבאיים וסוציולוגיים שראו אור לאחרונה, המבוססים על מחקרים רחבי-היקף בצבאות המערב ובייחוד בצבאות בריטניה וארצות-הברית.⁸⁶

ואכן, נוסף על עצם הנפילה בשבי כמרכיב המשפיע על היחס ל'גבורה', במקרה של אילן מילא תפקיד גם עניין ההתאבדות. האם המעשה החזיר לו את תווית ה'גבורה' בעיני הציבור בארץ או שמא הצטייר המעשה דווקא כביטוי לחולשה, להיעדר יכולת לעמוד בתנאי לחץ? בסוגיה זו התלבטו רבות לא רק חברי הכנסת, כפי שראינו לעיל, אלא משפחתו, חבריו, בני קיבוץ ורבים אחרים. חברתו מהכיתה, מיכל לנס, זכרה שדיברו הרבה בקבוצה אם הוא היה גיבור או היה פחדן. 'יש שאמרו שהוא היה פחדן ולכן התאבד ואחרים אמרו ההפך. אף פעם לא הצלחנו להכריע בעניין זה'.⁸⁷ אחותו הצעירה, חנה אדר, אמרה שראתה בהחלטתו להתאבד מעשה גבורה. 'למילים "לא בגדתי" היתה משמעות כפולה. אחת, הרגילה, שהוא לא בגד במשימתו הצבאית. אבל הדבר השני שלא בגד בדרך בה חינכו אותו, ולכן מעשה ההתאבדות היה גבורה כדי לא למסור סודות לאויב'.⁸⁸

בתקופת הפרשה הכתירה אותו העיתונות הכללית והתנועתית - כמעט בלי יוצא מן הכלל - גיבור, וקביעה זו הפכה למעין קונסנסוס ציבורי למשך זמן. רק בצה"ל התלבטו

84. בעניין זה ראו את סיפורו של השבוי הישראלי מנחם אנסבכר, רסיס ממגש הכסף, תל-אביב 2003.

85. על מקומו של מיתוס מצדה בקרב תנועות הנוער בארץ בשנות החמישים והשישים ראו: Nachman Ben-Yehuda, *The Masada Myth: Collective Memory and Mythmaking in Israel*, Madison, WI 1995; Yael Zerubavel, *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*, Chicago and London 1995

86. על שבויי מלחמה שהעדיפו להתאבד מלהיכנע ראו: John Beaumont, 'Protecting Prisoners of War, 1939-95', in: Moore and Fedorowich (eds.), *Prisoners of War and Their Captors in World War II*, pp. 277-297

87. ריאיון טלפוני של המחברת עם מיכל לנס, 5 ביוני 1999.

88. 'מבט שיש', ערוץ 1, ינואר 1986, תוכנית על אורי אילן, מפיק איתן אורן.

בדילמה כיצד יש להציג את עניין ההתאבדות מחשש לחיקוי, ועל כן ניסו להציג את אילן כגיבור ובו בזמן הדגישו שאם חייל בכל זאת נופל בשבי בשום פנים ואופן אין עליו להתאבד. דברים ברוח זו כבר הוזכרו בישיבה של ועדת החוץ והביטחון שבה עלתה לראשונה הדואליות כלפי פרשת ההתאבדות והפתק 'לא בגדתי'. ואז כמובן עולה שוב השאלה מדוע אילן התאבד. האם כדרך לכפר על מה שהוא הבין כהתנהגות שאינה ראויה לחייל ישראלי – כניעה ונפילה בשבי? או שמא אך ורק מחשש אמיתי שלא יעמוד בעינויים הפסיכולוגיים (על גופתו לא היתה עדות לעינויים פיזיים) ויישבר בחקירה? הכלל שיש להוציא מידע מחיילים הנופלים בשבי הוא עתיק כמו המלחמות עצמן. במצב של מלחמה, כל האמצעים שיביאו להשגת מידע הופכים כשרים והדרכים המקובלות בידי השוברים נחלקות לשתיים: פיזיות ופסיכולוגיות. בניסיון לדאוג לתנאיהם של שבויה מלחמה התקיימו בשלהי המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 כמה ועידות בהאג ובו'נבה שבסיומן גובשה 'אמנת ז'נבה' המפורסמת. הראשונה היתה בשנת 1929 והמתוקנת בשנת 1949 לאחר הניסיון של מלחמת העולם השנייה.⁸⁹ האמנה עוסקת בנושאים המשותפים לכל שבויה המלחמה: מזון, עבודה, תשלום, משמעת, חופש דת, נסיונות בריחה, תמיכה מארגונים חיצוניים וזכויות בעת חקירה. בעניין האחרון עוסקת האמנה בעיקר בקביעת תנאים פיזיים מינימליים שבהם מותרת החקירה כדי למנוע מצב של עינויים, אך היא כמעט מתעלמת מההיבטים הפסיכולוגיים של החקירה. יש לזכור גם, שבמקרה של חמשת החיילים הישראלים שנתפסו בסוריה נקבע בהתחלה כי לא חלים עליהם כללי אמנת ז'נבה מאחר שהם נחשבו מרגלים.

גם אם לא היה מדובר בהתאבדות על רקע הבושה מהכניעה ומהשבי אלא מחשש מפני שבירה בעת העינויים הפסיכולוגיים, היה לאילן ממה לחשוש. מאז ימי מלחמת העולם השנייה היו החקירה והעינויים הפסיכולוגיים לנושאי מחקר בצבא ומחוצה לו בניסיון לפתח טכניקות חדשות לשימוש נגד האויב וכדי להכין חיילים, לרוב חיילי היחידות המובחרות, למצב של נפילה בשבי. מחקרים אלה מבחינים בין שלושה שלבים שבהם ניתן להפעיל לחצים פסיכולוגיים על שבויים: השלב ההתחלתי של הנפילה בשבי שבו שרוי החייל במצב של הלם ראשוני; שלב החקירות, לעתים בתוספת עינויים; ושלב שטיפת המוח שבאה אחר-כך. בכל אחד מהשלבים אפשר להפעיל נגד החייל מנגנון פסיכולוגי מסוג אחר כדי לסחוט ממנו מידע. כמומחים בעלי שם בתחום זה נחשבו אנשי המודיעין של הצבא האדום, והחל בשנות החמישים למדו מהם בעלי-בריתם את השיטות היעילות ביותר לצורך זה.⁹⁰ בימים שנפלו אילן וחבריו בשבי כבר היו טכניקות אלה ידועות בכמה ממדינות ערב.

89. Beaumont (above note 86).

90. Peter Watson, *War on the Mind: The Military Uses and Abuses of Psychology*, New York, 1978, pp. 255-257. ספר זה מסתמך על מחקר שנערך בעבור צבא ארצות-הברית ויש בו נספח עם מסמכים צבאיים מקוריים, המהווים סימוכין לנושאים הנדונים בספר.

מה היה על אילן וחבריו לעשות נוכח האיום בעיניים כגון אלה? כאן נכנס היסוד השלישי הקשור בשבירה בעת השבי – 'בגידה', איזו רמה של מסירת מידע בשבי נחשבת 'בגידה'? לאחר מלחמת העולם השנייה החלה בחלק מהצבאות במערב רוויזיה בכלל שלפיו חייב שבוי למסור שלושה נתונים בלבד: שם, דרגה ומספר אישי, ובצבאות אחרים, ובכלל זה בישראל, גם סוג דם. אחד השינויים הראשונים היו בצבא ארצות-הברית בעקבות מלחמת קוריאה ולנוכח הטכניקות לשטיפת מוח שהרבו להפעיל הקומוניסטים.⁹¹ עם שובם של השבויים פקד הנשיא אייזנהואר לקבוע מהי ההתנהגות הצבאית הנכונה של חייל בשבי, ומה מותר ואסור לו לגלות לשוביו. התוצאה היתה מה שכונה 'קודקס ההתנהגות' (Code of Conduct), שהופעל בצבא ארצות-הברית מראשית שנות החמישים.⁹² אף שהקודקס היה אמור ליצור מצב אחד בקרב כל חיילי הצבא, בפועל הוא זכה לפרשנויות שונות, והדבר ניכר בייחוד בגישה הגמישה יותר שאימץ חיל האוויר האמריקני בימי מלחמת וייטנאם בתדרוך טייסיו למקרה של שבי לעומת הפרשנות הנוקשה של הקודקס שננקטה בתדרוך חיילי צבאות היבשה וחיילי הצי.⁹³

בישראל של אמצע שנות החמישים לא היה 'קודקס התנהגות' רשמי כלשהו של התנהגות בשבי, ועדיין לא נצבר ניסיון בתחום הזה. מלכתחילה היה ברור לכל חייל שיש לעמוד בכל העיניים האפשריים ולא למסור מידע כלשהו לאויב, דבר שייחשב בגידה. ואולם במקרה של חמשת החיילים נוצר מצב יוצא דופן מאחר שה'שבירה' של מוסס בשבי באה בעקבות זיהויו בידי ערבי שהכיר אותו מהארץ ומטרת המידע שנמסר על מקומו של המתקן היתה להגיע אליו שוב ולפוצץ אותו. מובן שכל זה לא היה ידוע לציבור הרחב בארץ, שבימים ההם לא היה חשוף לסיפורים על המציאות בשבי במדינה ערבית וראה בכל מסירת מידע 'בגידה' במובן העממי ביותר. משום כך התאבדותו של אילן, בצירוף לפתק 'לא בגדתי', הפכה אותו

91. Albert D. Biderman, *March to Calumny: The Story of American POW's in the Korean War*, New York 1963; Laurence Jolidon, 'Soviet Interrogation of U.S. POW's in the Korean War', *Cold War International History Project Bulletin*, 6-7 (Winter 1995/1996), pp. 123-125; Edward Hunter, *Brainwashing: The Story of Men Who Defied It*, New York 1964; Virginia Pasley, *21 Stayed: The Story of American GI's Who Chose Communist China – Who They Were and Why They Stayed*, New York 1955

92. Everett Alvarez, Jr. and Samuel A. Schreiner, *Code of Conduct*, New York 1991; Elliott Gruiner, 'What Code? Or, No Great Escapes: The Code of Conduct and Other Dreams of Resistance', *Armed Forces and Society*, 19 (April-June 1993), pp. 599-609

93. הנושא זכה לאחורונה לחשיפה רבה בתרבות הפופולרית בארצות-הברית. ראו: 'Sworn to Secrecy: American Prisoners of War', I: The Barbed Wire Front; II: Battle for the Mind; III: Code of Conduct; Dir. Deborah Blum, Documedia Productions for the History Channel, 2000; 'Return With Honor', Presented by Tom Hanks, Dir. Freida Lee Mock and Terry Sanders, American Film Foundation, Santa Monica, CA 1999

לגיבור שכשל אולי בעמידה בלחצים הפסיכולוגיים אך גאל את כבודו כשבחר במוות כפתרון ולא בשבירה.

גם מצב זה לא היה ייחודי לישראל של שנות החמישים והשישים. בינואר 1968 נתפסה אוניית הריגול האמריקנית 'פואבלו' סמוך לחופי קוריאה. במהלך 11 חודשים עברו 82 חברי הצוות עינויים פיזיים ופסיכולוגיים והוכו עד שחתמו על וידויים פיקטיביים. בשוכם מהשבי נערך עליהם מחקר ובו סיפרו כמחציתם על מצב של דיכאון עמוק בעת היותם בשבי ושלושה סיפרו שניסו להתאבד בעת שביקשו להוציא מהם את הווידוי הכוזב.⁹⁴ מצב זה של התאבדות כדי למנוע בגידה שונה לחלוטין ממצבי ההתאבדות בצבא בימי שלום או בימי מלחמה, שרקעם ייאוש מתנאי שירות וכדומה. מצבים אלה נחקרים מאז ימי הסוציולוג אמיל דורקהיים.⁹⁵

ואולם מהי 'בגידה'? האם ניתן לכנות 'בוגד' אדם שנשבר בחקירה או בעינויים ומסר מידע לשוֹבוֹיו? האם עצם הבגידה תלויה בסוג המידע שנמסר, אישי או בטחוני, או שמא בכמות המידע שנמסרה לחוקרים, רמת הדיוק שלו או מידת הסיכון הנשקפת למדינה עקב חשיפתו? אין בכוונתי להרחיב את הדיון הכללי בסוגיה זו מאחר שקיימות הגדרות שונות למונח 'בגידה' במצבים שונים, על-פי אמות-מידה של מקום, זמן ואתוס חברתי וצבאי המקובל באוכלוסייה הנדונה. ועם זאת יש לזכור, כי בימים שבהם נפלו אילן וחבריו בשבי הסורי לא היה שום דיון בהיבטים האלה בצה"ל או בצביר הישראלי, אשר עדיין העריכו ושפטו עניינים אלה ואחרים במושגים אבסולוטיים והבינו את המונח 'בגידה' כהגדרתו: 'הפרת אמונים לקהילה'.⁹⁶ כל שבירה נחשבה לאות קלון בלי להתחשב בנסיבות, והעדות לכך היתה המשפט לארבעת החיילים בשוכם מהשבי והורדתו של מוזס בדרגה. הערכה זו נשענה גם על הסברה שחקירות האויב בימים ההם היו פרימיטיביות, לרוב עינוי לשמו, בדומה לחקירות שנערכו בשבויי מלחמת העצמאות, בלי יכולת לדעת מה לשאול מבחינה מודיעינית ועוד יותר מכך – מה לעשות עם המידע שהושג. משום כך הצטיירה השבירה בחקירה כחולשה נוכח סדיום וכוחנות ולא כאי-עמידה בתחום פסיכולוגי או שימוש בסמים, כפי שהיה משנות השישים המאוחרות ובייחוד בימי מלחמת יום הכיפורים לנוכח המעורבות הרוסית בחקירות הישראלים שנפלו בשבי.⁹⁷

94. Charles V. Ford, 'The Pueblo Incident: Psychological Responses to Severe Stress', Paper given at NATO conference on dimensions of stress and anxiety, Oslo, July 1975

95. Emile Durkheim, *Suicide: A Study in Sociology* (tr. by John A. Spaulding and George Simpson), London 1952; Richard Holmes, *Acts of War: The Behavior of Men in Battle*, New York 1985, p. 87

96. Carl J. Friedrich, *The Pathology of Politics: Violence, Betrayal, Corruption, Secrecy and Propaganda*, New York 1972, p. 82

97. בשנות החמישים אכן הסתייעו הסורים ובעיקר המצרים בחוקרים גרמנים, אך שיטות הלוחמה הפסיכולוגית והשימוש בסמים בעת החקירות שודרגו רק עם בואם של החוקרים הסובייטים בשלהי שנות השישים ובשנות השבעים. על שיתוף חוקרים סובייטים בחקירות של שבויים ישראלים ראו בספריהם של פדוי

הדים לשינוי בגישה האתית הנוקשה כלפי הנפילה בשבי ועמידתו של החייל בחקירות האויב ניכרו כבר בראשית שנות השישים כשקציני צנחנים קיבלו את מעט התדרוך שלהם בעניין זה במעין קריצה, כאילו לומר 'בין כה וכה לא תעמדו בעינויים'.⁹⁸ בשנים ההן ועד לאחר מלחמת יום הכיפורים גם לא היה תדרוך פורמלי ואחיד ליחידות צה"ל או פק"ל שבי רשמי. משום כך גם אי־אפשר לעקוב באמצעות מסמכי צה"ל אחר התפתחות הנושא, אלא יש להסתמך על דיווחים ועדויות שנגבו מדמויות בכירות במערכת הביטחון או ממי שפעלו אז בשטח. מעדויות אלה עולה, כי ביחידות מובחרות היתה הכנה כלשהי לנושא, ואילו ביחידות אחרות ה'תדרוך' הסתכם במשפט אחד: 'הנה פנקס השבוי שלך, ורשום בו סוג הדם שלך והחיסונים'. היו אף יחידות שלא ניתנו בהן הוראות כלל בעניין זה. רק בעקבות הלקח של מלחמת יום הכיפורים ומספרם הרב של החיילים שנפלו בשבי, הוחלט להרחיב את תדרכי השבי בכל יחידות צה"ל ולרוב התקבל הרעיון שיש לנסות ולהמתין לפחות 24 שעות מהנפילה בשבי לפני מסירת מידע כלשהו לאויב, פרק זמן מספיק כדי לאפשר לצבא להתארגן מחדש מבחינה מודיעינית ראשונית.⁹⁹

לעתים קרובות מציאות החיים דינמית יותר מהתהליך היבש של קבלת החלטות. בשלב מסוים השתנתה השאלה מ'כיצד לא למסור דבר לאויב', משימה שנעשתה כמעט בלתי־אפשרית נוכח הצירוף של תחכום פסיכולוגי והפעלת כוח פיזי בחקירות, ל'כיצד למסור לאויב מידע כוזב או בלתי־רלוונטי'. אך גם במלחמת יום הכיפורים נשארה התנהגותו של אורי אילן סמל ומופת, שבנסיבות מסוימות היו חיילים אמורים לפעול על־פיו. לאחר שנשבה סגן עמוס לוינברג, איש יחידת האיסוף של חיל המודיעין, הוא נשבר בחקירה וסיפר לחוקריו אלפי פרטי מידע מסווגים שאסף במשך שנים. בשובו מהשבוי העביר לו תת־אלוף (מיל') יואל בן־פורת, מי שהיה מפקד היחידה, מסר שעיקרו 'חשבתי שתתנהג כמו אורי אילן. מי שידע כל־כך הרבה היה חייב להתאבד'.¹⁰⁰ מדברי בן־פורת עולה שגם בחלוף השנים, סיפורו של אילן עדיין היו קו מנחה אצל יותר מקצין אחד בצה"ל להתנהגות נאותה של חייל בעל מידע מסווג שנפל בשבי.¹⁰¹

שבי ממלחמת יום הכיפורים: וייס, בשבי המצרי במלחמת יום הכיפורים; אריאל, הדרך לדמשק: סיפורו של שבוי.

98. עדות של סגן־אלוף (מיל') פרופ' יואב גלבר, 19 בינואר 2004 (העדות בידי המחברת). גלבר סיכם את ההוראות שנתן כמפקד לחיילים בצנחנים לאורך תקופה של כעשרים שנה, מראשית שנות השישים עד לשלהי שנות השבעים.

99. הדברים לא הועלו באופן רשמי על הכתב בצה"ל עד לשנים מאוחרות.

100. רמי טל, רונן ברגמן וגיל מלצר, 'האיש שסיפר הכל', ידיעות אחרונות (מוסף מיוחד: 30 שנה למלחמת יום הכיפורים), 5 באוקטובר 2003, עמ' 37.

101. פרוטוקול מס' 16/ד' מיישיבת ועדת החוץ והביטחון (לעיל הערה 12).

אחרית דבר

מאז ימי חנה סנש, שלא נשברה בחקירה ומנעה מהאויב לגלות את צופן המשדר שאתו הגיעה להונגריה, הפכה העמידה בחקירה – גם במחיר של התאבדות או מוות – לסמל של גבורה בחברה הישראלית. יש אף הטוענים כי שרה אהרונסון היתה דגם שקדם לחנה סנש בעניין זה.¹⁰² ואולם התמורות שעברו על החברה מאז, ובייחוד בשלושים השנים מאז נאמרו דבריו של יואל בן-פורת, נתנו את אותותיהם גם בנושא הזה. במאמר בשנת 1991 סיכם זאת רן אדליסט באופן קר וציני:

כל מה שרצית לדעת על ההבדל בין ארץ ישראל של הימים ההם ובין ארץ ישראל של היום הזה מקופל [...] בסיפור על אורי אילן. [...] שום חייל מסיירת מטכ"ל או טייס שייפלו היום מאחורי הקווים לא יתלה את עצמו מחשש פן יסגיר סודות מדינה. קודם כל בגלל ההתפתחות בנושא חוש ההומור מאז ימי קום המדינה: זה יהיה פשוט מצחיק ללכת ולהרוג את עצמך על סוד נוראי, שקרוב לוודאי יופיע יום לאחר מותך ההרואי בתור סקופ זעיר של עיתונאי או פוליטיקאי. ושנית, אם העיתונאים והפוליטיקאים לא הצליחו להרוג את המדינה הזאת, אז שום דברור בין חיילצ'יק וחוקר שבויים לא יהרג אותה. כלומר, זה לא שיש פקודה לשיר מיד הכל, ויש אפילו אימונים ונהלים איך לומר מעט ולאט, אבל היום אף אחד לא אומר לאף אחד, שם דרגה מספר אישי וטוב למות בעד ארצנו, ובימים ההם אמרו גם אמרו וגם עשו.¹⁰³

ארבעה חודשים לאחר שהתפרסמו דברים אלה פורסם עוד מאמר בעניין אורי אילן:

השחקן הראשי [של הפרשה] לא היה אף אחד מהארבעה, גם לא החמישי שמת. השחקנית הראשית, ממש מהרגע הראשון, היתה תעשיית ההרואיקה הישראלית. חמישה חיילים ישראלים העזו להיכנע ללא קרב ולקרוא עליה תיגר, ולארבעה מהם עוד היתה החוצפה לחזור הביתה חיים.¹⁰⁴

בהמשך התמקד המאמר בנסיגות השבויים להדחיק את הנסיבות המחפירות של הנפילה בשבי ללא קרב: אחד באמצעות אימוץ הגרסה הרשמית של הפרשה בשנות החמישים, שדיברה על אש תופת וקרב דמים, והאחר בניסיון לכפר על הכישלון במעשי גבורה, מה שגרם לבסוף למותו בקרב. גם כאן התמקדה הכותבת בשבויים לשעבר שהביעו את הדעה שמותו של אילן לא היה של גיבור אלא של אדם מיוסר מחרדות, וקבעו שהמערכת נאלצה

102. ראו: בילי מלמן, 'אגדת שרה: מגדר, זיכרון, וארץ ישראליות 1990-1990', ציון, 65, 3 (2000), עמ' 378-343.

103. רן אדליסט, 'מיתוסים אסור להרוג', ירושלים, 7 ביוני 1991, עמ' 24.

104. ברקוביץ, 'צילו של אורי אילן' (לעיל הערה 16).

לטשטש את סיפור הארבעה ששבו הביתה לאחר 15 חודשים בשבי 'לכדי כתם לא ברור' כדי שלא לפגוע בהילת הגבורה שאפפה את התאבדותו של אילן לאחר 36 ימים בכלא הסורי וקריאתו-צוואתו, שהוא לא בגד במולדת.

אמנם מצויים אנו בעידן שבו הפך ניפוץ מיתוסים ו'שחיטת פרות קדושות' לספורט לאומי, אך הצמידות הכרונולוגית של שני המאמרים לאחר שנים מספר שלא הוזכרה הפרשה, וכן עיתוי פרסומם מעוררים שאלות: האם יש קשר בין הופעת המאמרים לבין העובדה שחודשים ספורים לפני כן ישב הציבור בארץ בחדרים אטומים עטופים בניילונים ונשם דרך מסכות אב"כ בעוד קברניטי המדינה מדברים על הבלגה ועל יכולת הספיגה של העורף? האם העיסוק באחד מסמלי הגבורה של הישראלים והניסיון להציגו כמעין קורבן שווא בא בעקבות התהייה המחודשת של החברה הישראלית בעת ההיא על מהות המושג 'גבורה' בכלל, וזה לנוכח השינוי בתפיסת ההתנהגות מול האויב שלא כרוכה בקרב? האם בחירתם של הכותבים - מה שלא נעשה עד אז - בנעימת הביקורת כלפי אילן היתה קשורה בכניסתה של כלל האוכלוסייה - כולל מאות אלפי חיילי מילואים - לראשונה למצב של חוסר אונים?

אי-אפשר לענות על השאלות האלה בשום מידה של ודאות. ואולם, עצם העיסוק המחודש והפתאומי בעת ההיא בסיפורו של אורי אילן ובסוגיית גבורתו-אי-בגידתו - גם אם הדברים נעשו במעין 'הפוך על הפוך' - מוכיח שני דברים: א. שעצם הניסיון לקדם את המסר שבצמד המילים 'לא בגדתי' ולהשכיח את הדרישה לנקמה הצליח הצלחה מלאה; ב. שבאמצעות צמד המילים ומה שעמד מאחוריו התמקמה דמותו של אילן בזיכרון הקולקטיבי הישראלי כדמות מופת. ביטא זו היטב משה טבנקין כבר בשנת 1955 כשישב בלונדון וכתב לשני ילדיו: 'עד לפני שבוע היה הנער הזה שייך וידוע ואהוב רק למשפחה שלו, לאבא ואמא שלו, ולאחים ולאחיות שלו (אם יש לו כאלה) - ואולם מעכשיו הוא שייך לכולנו'.¹⁰⁵

105. משה טבנקין, 'אגרת לבנים' (לעיל הערה 51).